

GOVERNMENT OF INDIA

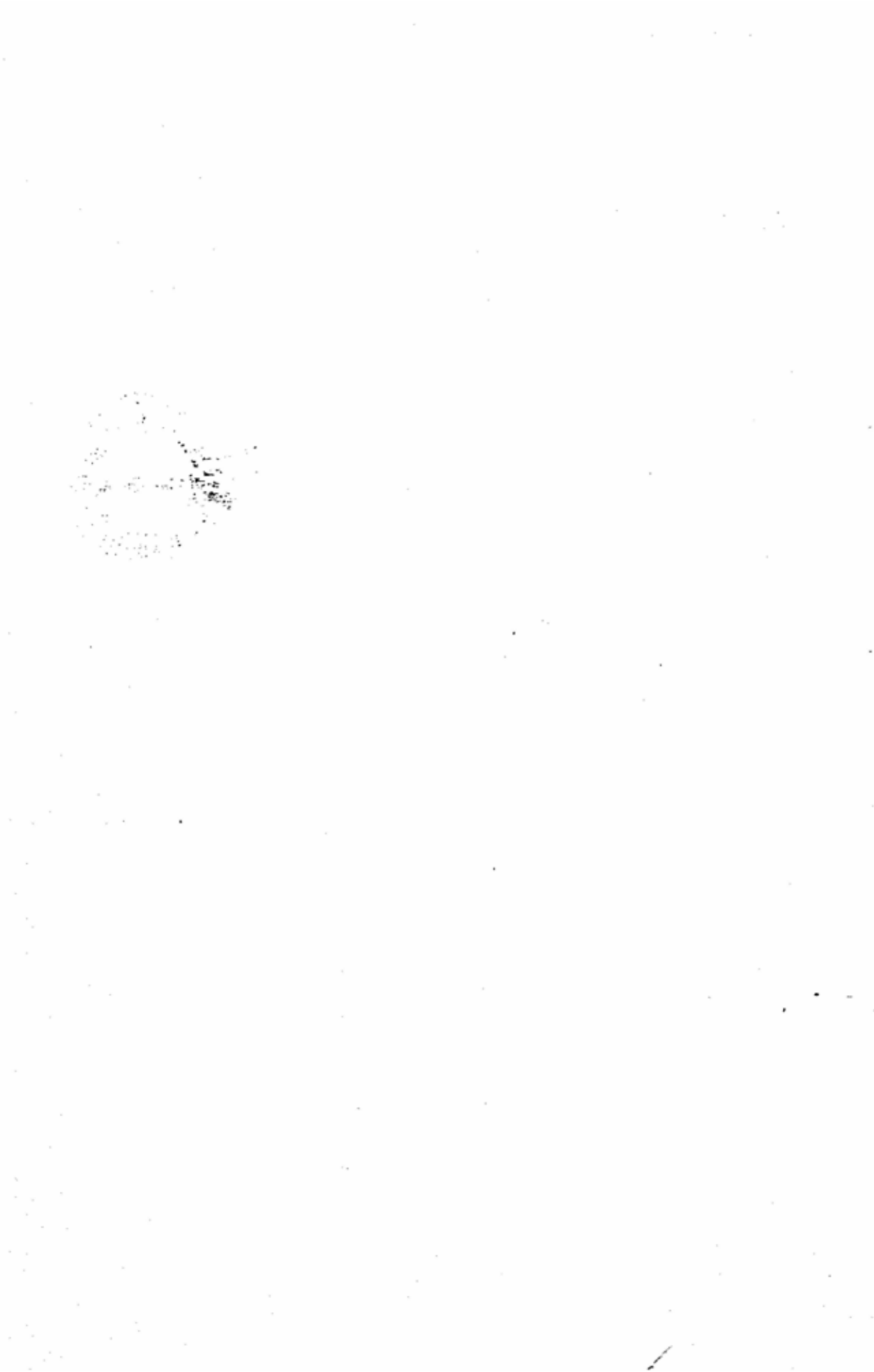
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9015

CALL No. Sa8 km / Vya / K.V

SRIMANMAHĀBHĀRATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

ĀSHRAMAVĀSIKAPARVA XV.

7. 3015

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Sa. 8 Km
Vya/K.V.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at Takaram Javaji's "Nirmaya-sagar" Press,

BOMBAY.

1910.

D 3206

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

आश्रमवासिकपर्व १५.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

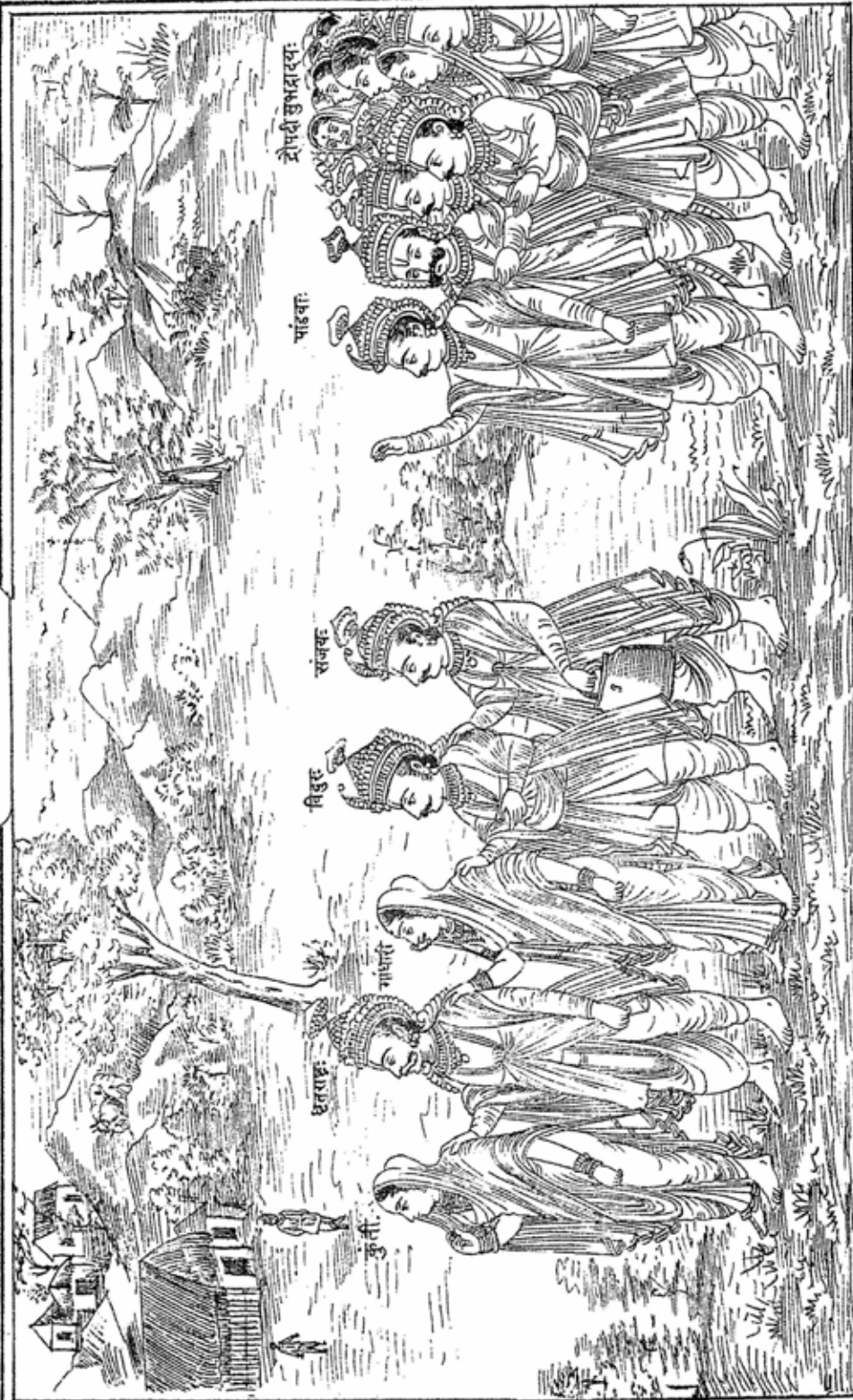
शाके १८३२ साधारणनामसंवत्सरे ।

IDENTIFICATION NO. 9015
Acc. No. 9015
Date. 23-7-57
Call No. Sa 8 Km
Vya/K.V.

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढ
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

आश्रमवासिक पर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

आश्रमवासिकपर्व १५ ।

(अथाश्रमवासपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिरेण राज्यपरिपालनम् ॥ १ ॥ कुन्तीद्रौपद्यादिभिर्गान्धार्यांश्चश्रुवद्वर्तनम् ॥ २ ॥ भीमवर्जमर्जुनादिभिर्युधिष्ठि-
रशासनेन विशेषतो धृतराष्ट्रानुवर्तनम् ॥ ३ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।
प्राप्य पैतामहं राज्यं मम पूर्वपितामहाः ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १
स तु राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।
कथमासीद्धैश्वर्यो गान्धारी च तपस्विनी ॥ २
कियन्तं चैव कालं ते मम पूर्वपितामहाः ।
स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ ४
धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः संजयस्तथा ।
वैश्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः कुरुसत्तम ॥ ५
पाण्डवाः सर्वकार्येषु पर्यपृच्छन्त तं नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६
सदाऽभिगम्य ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम् ।
पादाभिवादनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ॥ ७

ते मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ।
कुन्तिभोजमुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ॥ ८
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ।
समां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्रुत्वोर्यथाविधि ॥ ९
शयनानि महार्हाणि वासांस्वाभरणानि च ।
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः १०
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ।
तथैव कुन्ती गान्धार्या गुरुवृत्तिमवर्तत ॥ ११
विदुरः संजयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरव ।
उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १२
श्यालो द्रोणस्य यश्चासीदयितो ब्राह्मणो महान् ।
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ १३
व्यासश्च भगवान्त्रित्यमासांचक्रे नृपेण ह ।
कथाः कुर्वन्पुराणार्पिर्देवर्षिर्षितरक्षसाम् ॥ १४
धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १५
सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबहून्यपि ।
प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः सुनयाद्विदुरस्य वै ॥ १६
अकरोद्धन्धमोक्षं च वध्यानां मोक्षणं तथा ।

गान्धारी च यशस्विनीति झ. थ. पाठः ॥ २ ॥ उपातिष्ठ-
दाराधितवान् ॥ ५ ॥ सतां वृत्तिमवर्तन्तेति थ. पाठः ॥ ९ ॥
तस्मिन्धृतराष्ट्रे समभवत्तन्निकटे अभवत् ॥ १३ ॥ वासं चक्रे
आश्रम० १

नृपेण हेति क. थ. पाठः ॥ १४ ॥ प्रभावाद्विदुरस्य वै इति
क. थ. पाठः ॥ १६ ॥

न च धर्मसुतो राजा कदाचित्किंचिदब्रवीत् ॥ १७
 विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 सर्वान्कामानुपस्थाप्य धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १८
 आरालिकाः सूपकारा रागषाडविकास्तथा ।
 उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथापुरम् ॥ १९
 वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ।
 उपाजहुर्यथाकालं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ २०
 मैरेयमधुमांसानि पानकानि लघूनि च ।
 चित्रान्मक्ष्यविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथा पुरा ॥ २१
 ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
 उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथापुरा ॥ २२

कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती च यशस्विनी ।
 उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा २३
 धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धसुता तथा ।
 एताश्चान्याश्च बह्व्यो वै योषितः पुरुषर्षभ ।
 किंकराः पर्युपातिष्ठन्सर्वाः सुबलजां तथा ॥ २४
 यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किंचिद्दुःखमाप्नुयात् ।
 इति तानन्वशाद्भातृन्नित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ २५
 एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।
 सविशेषमवर्तन्त भीममेकं तदा विना ॥ २६
 न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ।
 धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यद्दृत्तं द्यूतमण्डले ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरेण नागराणां धृतराष्ट्रानुशासनपूर्वकं सहभ्रातृभिरप्रमादेन तत्परितोषणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरंबिकासुतः ।
 विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपस्थितः ॥ १
 ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्रहः ।
 तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वमोदत ॥ २
 आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।
 उवाच स तदा भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ।
 मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः ॥ ३
 निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ।
 विपरीतश्च मे शत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नरः ॥ ४
 परिवृत्तेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि ।
 ददौ च राजा वित्तानि यावदस्य चिकीर्षितम् ५
 ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 ब्राह्मणेभ्यो यथार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ६
 धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
 तत्सर्वमन्ववर्तन्त धृतराष्ट्रव्यपेक्षया ॥ ७

कथं नु राजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधार्दितः ।
 शोकमसत्कृतं प्राप्य न त्रियेतेति चिन्त्य ते ॥ ८
 यावद्धि कुरूवीरस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ।
 तावत्सुखमवाप्नोति भोगांश्चैव व्यवस्थितान् ॥ ९
 ततस्ते सहिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः ।
 तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १०
 धृतराष्ट्रश्च तान्सर्वान्विनीतान्नियमे स्थितान् ।
 शिष्यवृत्तिं समापन्नान्गुरुवत्प्रत्यपद्यत ॥ ११
 गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः ।
 आनृण्यमगमत्कामान्विभ्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ १२
 एवं धर्मभृतांश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् ॥ १३
 स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरूकुलोद्भवः ।
 न ददर्श तदा किंचिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ १४
 वर्तमानेषु सद्गुत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ १५

अरया शस्त्रविशेषेण लूटं छिन्नं शाकादि अराळु तत्संस्कुर्वन्ति
 ते आरालिकाः शाकविशेषकर्तारः रागखाण्डविकास्तयेति झ.
 पाठः । रागषाडवं पिप्पलीशुंठीशर्करोपेतो मुद्गयूपस्तकर्तारो

रागषाडविकाः ॥ १९ ॥ अन्वशात् अनुशिक्षितवान् ॥ २५ ॥
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

निरस्यश्च भवेन्नर इति क. थ. पाठः ॥ ४ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सौवलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
 सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ १६
 प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वहः ।
 वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरत सर्वदा ॥ १७
 यद्यद्भूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
 गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च तपस्विनी १८
 तं स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः ।
 पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ॥ १९
 तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ।
 अन्वतप्यत संस्मृत्य पुत्रं तं मन्दचेतसम् ॥ २०
 सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ।
 आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥ २१
 ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्याथ हुत्वा चैव हुताशनम् ।
 आयुंषि पाण्डुपुत्राणामाशंसत नराधिपः ॥ २२
 न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स तदा पुरा ।

यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः सदाऽवाप नराधिपः २३
 ब्राह्मणानां यथा वृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधः ।
 तथा विद्मद्भूतसङ्घानामभवत्स प्रियस्तदा ॥ २४
 यच्च किञ्चित्तदा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् ।
 अकृत्वा हृदि तत्पापं तं नृपं सोन्ववर्तत ॥ २५
 यः कश्चिदपि यत्किञ्चित्प्रमादादंविक्तासुते ।
 कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ॥ २६
 न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ।
 उवाच दुष्कृतं कश्चिद्बुधिष्ठिरभयान्नरः ॥ २७
 धृत्या तुष्टो नरेन्द्रः स गान्धारी विदुरस्तथा ।
 अजातशत्रोर्वृत्तेन न तु भीमस्य पार्थिवः ॥ २८
 अन्ववर्तत भीमोपि निश्चितो धर्मजं नृपम् ।
 धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ २९
 राजानमनुवर्तन्त धर्मपुत्रममित्रहा ।
 अन्ववर्तत संकुद्धो हृदयेन पराञ्जुखः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमसेनपरुषभाषणश्रवणान्निर्वेदमुपगतवता धृतराष्ट्रेण सहगान्धार्या वनगमनाध्यवसायः ॥ १ ॥ तथा सकल्पौरानय-
 नेन तेषु स्वाध्यवसायनिवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितुस्तदा ।
 नान्तरं ददृशू राज्ये पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १
 यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार बालिशम् ।
 तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ २
 कौरवश्चैव भीमश्च हृदाऽन्योन्यमवर्तताम् ।
 ध्यायन्तौ श्लक्ष्णया वाचा त्वन्योन्यमभितिष्ठतां ३
 अप्रकाशं व्यलीकानि चकारास्य वृकोदरः ।
 आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ४
 स्मरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् ।
 'असकृच्चाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ॥' ५
 अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाऽकरोत् ।
 संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ ६

स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ।
 प्रोवाचेदं सुसंरब्धो भीमः सपरुषं वचः ॥ ७
 अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघवाहुना ।
 नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ ८
 इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ।
 ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ९
 ताविमौ चन्दनेनाक्तौ वन्दनीयौ च मे भुजौ ।
 याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतवान्धवः १०
 एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता नराधिपः ।
 वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ ११
 सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ।
 गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ।
 'कुन्तीं वर्यां तु संवीक्ष्य शापे नास्याकरोन्मतिं' १२

तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । नामपयत

राजेन्द्र सदैव दुष्टवद्भवेति ज्ञ. पाठः ॥ ३ ॥

ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।
 राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः ॥ १३
 'सुखासक्तं कृच्छ्रपरं ज्ञात्वा चैव युधिष्ठिरम् ।
 तपोयोगात्तपस्तप्तुं मनश्चक्रे महामतिः ॥' १४
 नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 श्वेताश्वो वाऽथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी १५
 माद्रीपुत्रौ च भीमस्य मतं तावन्ववर्तताम् ।
 राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः स्वयमप्रियम् ॥ १६
 ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् ।
 बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान्भृशम् ॥ १७
 विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुरुक्षयः ।
 ममापराधात्तत्सर्वमिति ज्ञेयं तु कौरवाः ॥ १८
 शोऽहं दुष्टमतिं मन्दो ज्ञातीनां भयवर्धनम् ।
 दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ।
 यच्चाहं वासुदेवस्य नाश्रौषं वाक्यमर्थवत् ॥ १९
 वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ।
 पुत्रस्नेहाभिभूतस्तु हितमुक्तो मनीषिभिः ॥ २०
 विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
 पदेपदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
 संजयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यते मया ॥ २१
 यच्चाहं पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु ।
 न न्यस्तवाञ्छिश्यं दीप्तां पितृपैतामहीमिमां २२
 विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः ।
 एतच्छ्रेयस्तु परममन्यत जनार्दनः ॥ २३
 सोहमेतान्यलीकानि दुष्टैतान्यात्मनस्तदा ।
 हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ॥ २४
 विशेषतस्तु दह्यामि वर्षे पञ्चदशेऽथ वै ।
 अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽसि सुदुर्मतिः ॥ २५
 चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।
 तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम ॥ २६

करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ।
 युधिष्ठिरभयादेति भृशं तप्यति पाण्डवः ॥ २७
 भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः ।
 नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ॥ २८
 अहं पुत्रशतं वीरं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
 नानुत्प्ये हतं तत्र क्षत्रधर्मं हि तं विदुः ॥ २९
 इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः ।
 भद्रं ते यादवीमातर्वचश्चेदं निबोध मे ॥ ३०
 सुखमध्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ।
 मया दानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनःपुनः ३१
 प्रकृष्टं च मया पुत्र पुण्यं चीर्णं यथावलम् ।
 गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ॥ ३२
 द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ।
 समतीता नृशंसास्ते स्वधर्मेण हता युधि ॥ ३३
 न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन ।
 सर्वे शस्त्रजिताँल्लोकान्गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ ३४
 आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमद्य ते ।
 गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३५
 त्वं तु शस्त्रभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ।
 राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्भवीम्यहम् ॥ ३६
 अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ।
 चीरवल्कलभृद्राजन्गान्धार्या सहितोऽनया ॥ ३७
 तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः ।
 उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।
 पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोन्ते वनं नृप ॥ ३८
 तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोपि वा वसन् ।
 पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् ॥ ३९
 त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि ।
 फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति स्वस्य वनगमनाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्रानुशोचनपूर्वकं तत्प्रतिषेधने व्यासेन युधिष्ठिरचोदनाय तत्रागमनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न मां ग्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ।
 धिञ्जामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ १
 गृहे वसन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं भृशम् ।
 यताहारं क्षितिशयं नाविदं भ्रातृभिः सह ॥ २
 अहोसि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ।
 विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्रुथाः ॥ ३
 किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ।
 यस्य मे त्वं महीपाल दुखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४
 पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च ।
 अनेन वचसा तेऽद्य दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ५
 भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
 भवता विप्रहीणा वै क्वनु तिष्ठामहे वयम् ॥ ६
 औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।
 अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान् ॥ ७
 अहं वनं गमिष्यामि भवान्राजा प्रशास्तिवदम् ।
 नमामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ८
 नाहं राजा भवान्राजा भवता परवानहम् ।
 कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ९
 न मन्युर्हृदि नः कश्चित्सुयोधनकृतेऽनघ ।
 भवितव्यं तथा तद्धि वयं चान्ये च मोहिताः १०
 वयं पुत्रा हि भवतो यथा दुर्योधनादयः ।
 गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ॥ ११
 स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ।
 पृष्ठतस्त्वनुयास्यामि सत्यमात्मानमालमे ॥ १२
 इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला ।
 भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ १३
 भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ।
 त्वदधीनाः स राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः १४
 भवितव्यमनुप्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप ।
 दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसो ज्वरं १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।
 उचितं च कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ १६
 चिरमध्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया ।
 वृद्धं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नराधिप ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानं कृताञ्जलिम् ।
 उवाच विदुरं राजा धृतराष्ट्रोंऽविकासुतः ॥ १८
 संजयं च महात्मानं कृपं चापि महारथम् ।
 अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिर्वसुधाधिपम् ॥ १९
 म्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुष्यति ।
 वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह ॥ २०
 इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्रहः ।
 गान्धारीं शिश्रिये धीमान्सहसैव गतासुवत् ॥ २१
 तं तु दृष्ट्वा समासीनं विसंज्ञमिव कौरवम् ।
 आर्तिं राजाऽगमत्तीव्रां कौन्तेयः परवीरहा ॥ २२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यस्य नागसहस्रेण शतसङ्ख्येन वै बलम् ।
 सोयं नारीं व्यपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् २३
 आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य सा पुरा ।
 चूर्णीकृता बलवता सोबलामाश्रितः स्त्रियम् ॥ २४
 धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिगबुद्धिं धिक्क मे श्रुतम् ।
 यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ २५
 अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ।
 यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोस्य पाणिना राजञ्जलशीतेन पाण्डवः ।
 उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ २७
 तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना ।
 पाणिस्पर्शेन राज्ञः स राजा संज्ञामवाप ह ॥ २८
 स्पृशन्तं पाणिना भूयः परिष्वज्य च पाण्डवम् ।

‘उवाच राजा धर्मज्ञो धृतराष्ट्रः शुभं वचः ॥’ २९
 जीवामीवातिसंस्पर्शात्तव राजीवलोचन ।
 मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ।
 पाणिभ्यां हि परिस्प्रष्टुं प्राणानां हितमात्मनि ॥ ३०
 अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।
 येनाहं कुरुशार्दूल शक्नोमि न विचेष्टितुम् ॥ ३१
 व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ।
 ततो ग्लानमनास्तात नष्टसंज्ञ इवाभवम् ॥ ३२
 तवामृतसुखस्पर्शं हस्तस्पर्शमिमं प्रभो ।
 लब्ध्वा संजीवितोऽसीति मन्ये कुरुकुलोद्भव ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ।
 पस्पर्श सर्वगात्रेषु स्नेहार्द्रस्तं शनैस्तदा ॥ ३४
 उपलभ्य ततः प्राणान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्निर्धाजिघ्रत पाण्डवम् ॥ ३५
 विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् ।
 अतिदुःखान्तु राजानं नोचुः किञ्चन पाण्डवम् ॥ ३६
 गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्ब्रह्मती भृशम् ।
 दुःखान्यधारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ३७
 इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः ।

नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताऽभवन् ॥ ३८
 अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
 अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ॥ ३९
 ग्लायते मे मनस्तात भूयोभूयः प्रजल्पतः ।
 न मामतः परं पुत्र परिक्लेष्टुमिहार्हसि ॥ ४०
 तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम् ।
 सर्वेषामवरोधानामार्तनादो महानभूत् ॥ ४१
 दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमतथोचितम् ।
 उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारितम् ॥ ४२
 धर्मपुत्रः स्वपितरं परिष्वज्य महाप्रभुम् ।
 शोकजं वाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४३
 न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा ।
 यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ॥ ४४
 यदि चाहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ।
 क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ४५
 ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
 अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ॥ ४६
 इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् ।
 ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति सहेतूपन्यासं धृतराष्ट्रस्य वनगमनाभ्यनुज्ञानचोदनापूर्वकं स्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्रं प्रति कृच्छ्रेण तदभ्यनुज्ञानाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच ।
 युधिष्ठिर महाबाहो यथाऽऽह कुरुनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रो महातेजास्तत्कुरुष्वविचारयन् ॥ १
 अयं हि दृढो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः ।
 नेदं कृच्छ्रं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ २
 गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी ।
 पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्ब्रह्मते भृशम् ॥ ३
 अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरु मे वचः ।
 अनुज्ञां लभतां राजा मा दृथेह मरिष्यति ॥ ४

‘स्वस्थो भवत्वयं धीमान्वनेषु मधुगन्धिषु ।’
 राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः ।
 राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
 प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो महामुनिम् ॥ ६
 भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः ।
 भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ॥ ७
 अहं तु पुत्रो भगवन्पिता राजा गुरुश्च मे ।

निदेशवतीं च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदांवरः ।
 युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महाकविः ॥ ९
 एवमेतन्महाभाग यथा वदसि भारत ।
 राजाऽयं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ १०
 सोयं मयाऽभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपतिः ।
 करोतु स्वमभिप्रायं मा स विघ्नकरो भव ॥ ११
 एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।
 समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ १२
 पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
 शिष्यभूतेन राजाऽयं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३
 ऋतुभिर्दक्षिणावद्भी रत्नपर्वतशोभितैः ।
 महद्भिरिष्टं गौर्युक्ता प्रजाश्च परिपालिताः ॥ १४
 पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोषिते त्वयि ।
 त्रयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विविधं वसु ॥ १५

त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूषयाऽनघ ।
 आराधितः स भृत्येन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १६
 अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ ।
 न मन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा वचनमनुमान्य च पार्थिवम् ।
 तथाऽस्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८
 गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्तदा ।
 प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दंमन्दमिवानतः ॥ १९
 यदाह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतम् ।
 यथाऽऽह च महेष्वसः कृपो विदुर एव च ॥ २०
 युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ।
 सर्व एव हि मान्या मे कुलस्य हि हितैषिणः ॥ २१
 इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः ।
 क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वनं यियासुना धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिराय राजनीत्युपदेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्याऽनुगतस्तदा ॥ १
 मन्दप्राणगतिर्धीमान्कृच्छ्रादिव समुद्रहन् ।
 पदानि स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २
 तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्सूतश्च संजयः ।
 स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ३
 स प्रविश्य गृहं राजा कृतपूर्वाह्निकक्रियः ।
 तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४
 गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी ।
 वधूमिरुपचारेण पूजिताऽभुङ्क्त भारत ॥ ५
 कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ।
 पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६

ततोऽब्रवीन्महाराजः कुन्तीपुत्रमुपहरे ।
 निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नविकासुतः ॥ ७
 अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।
 अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८
 तत्तु शक्यं महाराज रक्षितुं पाण्डुनन्दन ।
 राज्यं धर्मेण कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥ ९
 विद्यावृद्धान्सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।
 शृणुयास्ते च यद्भूयुः कुर्याश्चैवाविचारयन् ॥ १०
 प्रातरुत्थाय तात्राजन्पूजयित्वा यथाविधि ।
 कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ११
 ते तु संमानिता राजस्त्वया लोकहितार्थिना ।
 प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वथा तव भारत ॥ १२

तपोविधौ तपःकरणे ॥ १७ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अभुङ्क्त भुक्तवती ॥ ५ ॥ अष्टाङ्गे स्वाम्यमात्यादियुते ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय ।
 हितायैव भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥ १३
 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्जुचीन् ।
 दान्तान्कर्मसु सर्वेषु मुख्यान्मुख्येषु योजयेः १४
 चारयेथाश्च सततं चारैरविदितः परैः ।
 परीक्षितैर्वहुविधैः स्वराष्ट्रेषु परेषु च ॥ १५
 पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्दृढप्राकारतोरणम् ।
 अट्टाट्टालकसंवाधं षट्पदं सर्वतो दिशम् ॥ १६
 तस्य द्वाराणि सर्वाणि पर्याप्तानि बृहन्ति च ।
 सर्वतः सुविभक्तानि यत्रैरारक्षितानि च ॥ १७
 पुरुषैरलमर्थस्ते विदितैः कुलशीलतः ।
 आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ।
 विहारहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च ॥ १८
 स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्द्वैरासैरधिष्ठिताः ।
 शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९
 मन्त्रिणश्चैव कुर्वाथा द्विजान्विद्याविशारदान् ।
 विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृज्ज्वन् ॥ २०
 तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह ।
 समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१
 सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।
 अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथंचन ॥ २२
 वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः ।
 सर्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जडपङ्गवः ॥ २३
 मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् ।
 न ते शक्याः समाधातुं कथंचिदिति मे मतिः ॥ २४
 दोषांश्च मन्त्रभेदस्य ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले ।
 अभेदे च गुणा राजन्पुनःपुनररिंदम ॥ २५
 पौरजानपदानां च शौचाशौचे युधिष्ठिर ।
 यथा स्याद्विदितं राजस्तथा कार्यं कुरुद्रह ॥ २६
 व्यवहारश्च ते राजन्नित्यमाप्तैरधिष्ठितः ।
 योज्यस्तुष्टैर्हितै राजन्नित्यं चारैरनुष्ठितः ॥ २७

राज्यवत्परिपालयेति क. थ. पाठः ॥ १३ ॥ अट्टा दुर्गोपरि-
 भागे संचारस्थानानि । षट्पदं षड्भिः पदैः पदनीयैः स्थानैर्दु-
 क्तम् । तेन सप्तप्राकारमिति गम्यते । तत्र सप्तमस्यान्तःपुर-
 लात् पडेवाच्येण पदनीयानि स्थानानि ॥ १६ ॥ निःशलाके

परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्डेषु भारत ।
 प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ २८
 आदानरुचयश्चैव परदारामिर्शिनः ।
 उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्याव्याहारिणस्तथा ॥ २९
 आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हर्तारः साहसप्रियाः ।
 सभाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ।
 हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः ॥ ३०
 'अवरोधभूमौ भृत्यैश्च पानं सह विवर्जयेत् ।
 आक्रोशन्त्यनुमत्तास्ते कलत्रं वाऽपि गृह्णते ॥ ३१
 जिघांसन्त्यपि शस्त्रेण नष्टाः क्रीडन्ति चोत्कटाः ।
 नानाक्षेपा व्याहरन्ति गम्यागम्यं न जानते ३२
 अतिपानेन राजाऽपि सर्वं कोशं विनाशयेत् ।
 वितरेद्गायकेभ्यश्च वृथा च द्रव्यसंचयम् ॥ ३३
 शब्दमात्मनि दोषांश्च पिबेदेकश्च जायया ।
 युक्त्या प्रकाशमयति सुवीर्यस्य विवृद्धये ॥ ३४
 प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युः प्रियकर्म ते ।
 अलंकारमथो भोज्यमत ऊर्ध्वं समाचरेः ॥ ३५
 पश्येथाश्च ततो योधान्सदा त्वं प्रतिहर्षयन् ।
 दूतानां च चराणां च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ३६
 सदा चापररात्रान्ते भवेत्कार्यार्थनिर्णयः ।
 मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ॥ ३७
 सर्वे त्वौपयिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ ।
 तथैवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिणः ॥ ३८
 'न विद्राव्य च तिष्ठेत परिहार्यं विभूषणम् ।
 प्रयोज्यं सर्वदैवेह मङ्गल्यं पापनाशनम् ॥ ३९
 चक्रवत्तात कार्याणां पर्यायो दृश्यते सदा ।
 क्रोशस्य निचये यत्नं कुर्वाथा न्यायतः सदा ।
 विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः ॥ ४०
 चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये राज्ञामन्तरैषिणः ।
 तानाप्तैः पुरुषैर्दूराद्वातयेथा नराधिप ॥ ४१
 कर्म दृष्ट्वाऽथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरुद्रह ।

अतृणे । सतृणे ह्यासन्नः परचारो ज्ञातुमशक्य इति ॥ २२ ॥
 आदानरुचयः उत्कोचोपजीविनः ॥ २९ ॥ प्रदोषो रजनीमुखं
 दूतादीनां दर्शनकालः । प्रदेयस्ते सदा भवेदिति क. थ. पाठः
 ॥ ३६ ॥

कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ४२
सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव हितो भक्तश्च पूरुषः ॥ ४३
सर्वे जनपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।
गोवद्रासभवचैव कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ ४४
स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च खेषु चैव परेषु च ।

उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ४५
देशजाश्चैव पुरुषा विक्रान्ताः खेषु कर्मसु ।
यात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ ४६
गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषा वै जनाधिप ।
अविचार्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राजनीतिकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ।
उदासीनगुणानां च मध्यस्थानां च भारत ॥ १
चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।
मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिर्कर्मण ॥ २
अथ नानाजनपदा दुर्गाणि विविधानि च ।
बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवत्येषां यथेच्छकम् ॥ ३
ते च द्वादश कौन्तेय राजानो विविधात्मकाः ।
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ४
एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।
अत्र पाण्डुप्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५
वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुसत्तम ।
द्विसप्तत्यां महाबाहो ततः पाण्डुप्यजा गुणाः ॥ ६
यथा स्वपक्षो बलवान्परपक्षस्तथा बलः ।
विगृह्य शत्रून्कौन्तेय यायात्क्षितिपतिस्तदा ॥ ७
यदा परे च बलिनः स्वपक्षश्चैव दुर्बलः ।
सार्धं विद्वांस्तदा क्षीणः परैः सन्धि समाश्रयेत् ॥ ८
द्रव्याणां संचयश्चैव कर्तव्यः सुमहांस्तथा ।

गवादिष्वत् आहारमात्रवेतनाः । व्यवहारिणः काशिलिपिप्रभृ-
तयः ॥ ४४ ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

मण्डलानि अरिमित्रमित्यादीनि ॥ १ ॥ यथेच्छकं परैर्भे-
द्यत्वमभेद्यत्वं च भवति तस्मादवहितस्तिष्ठेत् । तथामाल्या
जनपदा इति श्र. पाठः । भवत्येषां स्वकं परमिति थ. पाठः
॥ ३ ॥ द्वादश चत्वारः शत्रुजाताः । षट् आततायिनः ।
मित्रं अमित्रमित्रं चेति षष्टिर्गुणाः । कृप्यादीन्यष्टौ संधान-

आश्रम० २

यदा समर्थो यानाय नचिरेणैव भारत ॥ ९
तदा सर्वं विधेयं स्यात्स्थानेन स विचारयेत् ।
भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ॥ १०
हिरण्यरूप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमकोशभृत् ।
विपरीतं निगृह्णीयात्स्वयं सन्धिविशारदः ॥ ११
सन्ध्यर्थं राजपुत्रं वा लिप्सेथा भरतर्षभ ।
विपरीतं न तच्छ्रेयः पुत्र कस्यांचिदापदि ॥ १२
तस्याः प्रमोक्षे यत्नं च कुर्याः सोपायमत्रवित् ।
प्रकृतीनां च राजेन्द्र राजा दीनान्विभावयेत् ॥ १३
क्रमेण युगपद्बुध्वा व्यसनानां बलावलम् ।
पीडनं स्तंभनं चैव कोशभङ्गस्तथैव च ॥ १४
कार्यं यत्नेन शत्रूणां खराज्यं रक्षता स्वयम् ।
न च हिंस्रोऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ॥
कौन्तेय तद्व्रितं ते स्यात्पृथिवीं विजिगीपतः ।
गुणानां भेदने योगमीप्सेथाः सह मन्त्रिभिः १६
साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणाच्चथा ।
आत्मसात्करणे नित्यं पालनानि गृहे तथा ।
दुर्बलाश्चैव सततं नान्वेष्टव्या बलीयसा ॥ १७

कर्माणि । बालादयो विंशतिरसंधेयाः । नास्तिक्यादयश्चतुर्दश
दोषाः । मन्त्रादीन्यष्टादश तीर्थानीति । एतेषु केचित् हानार्थं
ज्ञातव्याः केचिदुपादानार्थम् ॥ ४ ॥ अत्र प्राबुध्यमायत्तमिति
थ. पाठः ॥ ५ ॥ ततः पाण्डुप्यचारिण इति क. थ. पाठः ॥ ६ ॥
द्रव्याणां संचये चैव यत्नः कार्यः सदा भवेत् इति क. पाठः
॥ ९ ॥ दीनान् अन्धवधिरादीन् विभावयेत्पूजयेत् ॥ १३ ॥

तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ।
यद्येनमभियायाच्च बलवान्दुर्बलं नृपः ॥ १८
सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेः ।
अशक्नुवंश्च युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १९

कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चास्य प्रियकारिणः ।
असंभवे तु सर्वस्य यथा मुख्येन निष्पतेत् ।
क्रमेणानेन मोक्षः स्याच्छरीरं प्रति केवलम् ॥२०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राजनीतिकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
सन्धिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।
द्वियोनिं विविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १
कौरव्य पर्युपासीथाः स्थित्वा द्वैविध्यमात्मनः ।
तुष्टपुष्टजनः शत्रुरर्थवानिति च स्मरेत् ॥ २
पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ।
आमर्दकाले राजेन्द्र व्यवसायस्ततोऽपरः ॥ ३
व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।
कर्षणं भीषणं चैव युद्धे चैव बहुक्षयम् ॥ ४
प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधं परिचिन्तयेत् ।
आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ॥ ५
उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।
उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतं च वर्जयेत् ॥ ६
आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।
अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ॥ ७
'मित्रामित्रबलं राजन्यायाद्द्रुह्युदये धृतः ।'
तत्र मित्रबलं राजन्मौलं चैव विशिष्यते ।
श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ॥ ८
तथाऽऽचारबलं चैव परस्परसमं नृप ।
विज्ञेयं बलकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९
आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप ।

भवन्ति राज्ञा कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु १०
विकल्पा बहुधा राजन्नापदां पाण्डुनन्दन ।
सामादिभिरुपन्यस्य गमयेत्तानृपः सदा ॥ ११
यात्रां गच्छेद्बलैर्युक्तो राजा षड्भिः परंतप ।
युक्तश्च देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२
हृष्टपुष्टबलो गच्छेद्राजा वृद्धुदये रतः ।
अक्रुशश्चाप्यथो यायादनृतावपि पाण्डव ॥ १३
तूणाश्मानं वाजिरथप्रवाहां
ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् ।
पदातिनागैर्बहुकर्दमां नदीं
सपत्ननाशे नृपतिः प्रयोजयेत् ॥ १४
अथोपपन्त्या शकटं पद्मवज्रं च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ १५
चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबलदर्शनम् ।
स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६
बलं प्रसादयेद्राजा निक्षिपेद्बलिनो नरान् ।
ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७
सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ।
प्रेत्य चेह च कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८
एवं कुर्वञ्छुभा वाचो लोकेऽसिञ्जशृणु ते नृप ।
प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १९

एनं लाम् ॥ १८ ॥ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रबलप्रतियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति द्वियोनी संधि-
विग्रहौ ॥ १ ॥ स्थित्वा स्थिरो भूत्वा । द्वैविध्यं बलाबलं
ज्ञात्वा शत्रुं पर्युपास्वेति भावः । स्मरेज्योपायं विचारयेन्न
त्वकस्मात्प्रयायात् । जित्वा द्विविधमात्मनेति क. पाठः ॥ २ ॥

विपरीतमतुष्टपुष्टबलं प्रयायादित्यर्थः ॥ ३ ॥ गमनं वेदनं
चैवेति थ. पाठः ॥ ४ ॥ मौलं धनबलम् ॥ ७ ॥ अतृप्तौ अका-
लेऽपि विशिरादौ ॥ १३ ॥ शकटादयो व्यूहविशेषाः ॥ १५ ॥
साधयित्वा परबलं कृत्वा च बलमर्षणम् इति क. थ. पाठः
॥ १६ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजासु वै ।
उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि ॥ २०
भीष्मेण सर्वमुक्तोसि कृष्णेन विदुरेण च ।
मयाऽप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥२१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरात्सकलपौरजनानयनेन स्वस्य वनजिगमिषानिवेदनपूर्वकं तान्प्रति तदभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतत्करिष्यामि यथाऽऽत्थ पृथिवीपते ।
भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १
भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने ।
विदुरे संजये चैव कोऽन्यो मां वक्तुमर्हति ॥ २
यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः ।
कर्तासि तन्महीपाल निर्वृतो भव पार्थिव ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४
पुत्र विश्राम्यतां तावन्ममापि बलवाञ्छ्रमः ।
इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ५
तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी ।
उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ६
अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेन त्वं महर्षिणा ।
युधिष्ठिरस्यानुमते कदाऽरण्यं गमिष्यसि ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।
गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।
युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तासि नचिराद्वनम् ॥ ८
अहं हि तावत्सर्वेषां तेषां दुर्द्युतदेविनाम् ।
पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेत्यभावानुगं वसु ।
सर्वप्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास वै तदा ।
स च तद्वचनान्तसर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १०
ततः प्रतीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः ।

एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।
प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥२२
अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।
पालयेद्वाऽपि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥२३

क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समाययुः ॥ ११
ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा ।
ददृशे तं जनं सर्वं सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ १२
समवेतांश्च तान्सर्वान्पौराञ्जानपदांस्तथा ।
तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनम् ॥ १३
ब्राह्मणांश्च महीपाल नानादेशसमागतान् ।
उवाच मतिमात्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥१४
भवन्तः कुरुवश्चैव चिरकालं सहोपिताः ।
परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ॥ १५
यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचो मम ॥ १६
अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ।
व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य मे ॥ १७
भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मान्या वोऽभूद्विचारणा १८
अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ।
न च साऽन्येषु देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥१९
शान्तोऽसि वयसाऽनेन तथा पुत्रविनाकृतः ।
उपवासकृशश्चासि गान्धारीसहितोऽनघाः ॥२०
युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चासि सुखं महत् ।
मन्ये दुर्योधनैश्चर्याद्विशिष्टं बहुभिर्गुणैः ॥ २१
मम चान्धस्य दृढस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।
ऋते वनं महाभागास्तन्माऽनुज्ञातुमर्हथ ॥ २२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः ।
वाप्ससंदिग्धया वाचा रुरुदुर्मरतर्षभ ॥ २३
तानविब्रुवतः किञ्चित्सर्वाञ्छोकपरायणान् ।
पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रेण पौरान्प्रति दुर्योधनपक्षपातेन स्वकृतापनयक्षमापनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरस्य तेषु न्यासतया समर्पणपूर्वकं स्वस्य वनगमनाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

शान्तनुः पालयामास यथावद्वसुधामिमाम् ।
 तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः ।
 पालयामास नस्तातो विदितं वो न संशयः ॥ १ ॥
 यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ।
 स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ २ ॥
 'अनन्तरं हि पितरमनुज्ञातो युधिष्ठिरः ।
 नात्र किञ्चिन्मृषा जातु भाषतेति मतिर्मम ॥' ३ ॥
 मया च भवतां सम्यक् शुश्रूषा या कृताऽनघाः ।
 असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितैः ॥ ४ ॥
 यदा दुर्योधनेनेदं भुक्तं राज्यमकण्टकम् ।
 अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ ५ ॥
 तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ।
 विमर्दः सुमहानासीदनयात्स्वकृतादथ ।
 'घातिताः कौरवेयाश्च पृथिवी च विनाशिता ॥' ६ ॥
 तन्मया साधु वाऽपीदं यदि वाऽसाधु वै कृतम् ।
 तद्वो हृदि न कर्तव्यं मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ७ ॥
 वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिपः ।
 पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वाऽनुजानथ ॥ ८ ॥
 इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी ।
 गान्धारी पुत्रशोकार्ता तुल्यं याचति वो मया ॥ ९ ॥
 हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा ।

अनुजानीत भद्रं वो ब्रजाव शरणं च वः ॥ १० ॥
 अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ।
 न जातु विषमं चैव गमिष्यति कदाचन ॥ ११ ॥
 चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः ।
 लोकपालसमा ह्येते सर्वधर्मार्थदर्शिनः ॥ १२ ॥
 'चतुर्णां लोकपालानां मध्ये विपरिवर्तते ।'
 ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः ॥ १३ ॥
 'एवमेव महाबाहुर्भीमार्जुनयमैर्वृतः ।'
 युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ १४ ॥
 अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ।
 एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ।
 भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूताः कृता मया १५ ॥
 यदेव तैः कृतं किञ्चिद्बलीकं वः सुतैर्मम ।
 यदन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १६ ॥
 भवद्भिर्न हि मे मन्युः कृतपूर्वः कथंचन ।
 अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १७ ॥
 तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम् ।
 कृते याचेऽद्य वः सर्वान्गान्धारीसहितोऽनघाः १८ ॥
 इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पौरजानपदा जनाः ।
 नोचुर्वाष्पकलाः किञ्चिद्दीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पौरजनैर्ब्राह्मणमुखेन धृतराष्ट्रं प्रति समाश्वासनपूर्वकं कृच्छ्रेण वनगमनाभ्यनुज्ञानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।
 वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ १ ॥
 तूर्णान्भूतांस्ततस्तांस्तु वाष्पकण्ठान्महीपतिः ।

धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २ ॥
 वृद्धं च हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया ।
 विलपन्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः ॥ ३ ॥
 पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै ।

न कर्तव्यमनुज्ञातुमिहाह्वयेति क. ट. थ. पाठः ॥ ७ ॥

अन्येन श्लेनेन । अनुज्ञातुं क्षन्तुम् ॥ १६ ॥ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वनवासाय धर्मज्ञा धर्मजेन नृपेण ह ॥ ४
 सोहं पुनःपुनर्याचे शिरसाऽवनतोऽनघाः ।
 गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते ।
 रुरुदुः सर्वशो राजन्समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ६
 उत्तरीयैः करैश्चापि संछाद्य वदनानि ते ।
 रुरुदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ॥ ७
 हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।
 दुःखं संधारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ८
 ते विनीय तमायासं धृतराष्ट्रवियोगजम् ।
 शनैः शनैस्तदाऽन्योन्यमञ्जुवन्स्वमतान्युत ॥ ९
 ततः संचिन्त्य ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः ।
 एकस्मिन्ब्राह्मणे कार्यमावेश्योर्चुनराधिपम् ॥ १०
 ततः स्वाचरणो विप्रः संमतोऽर्थविशारदः ।
 संभाव्यो बह्वचो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ११
 अनुमान्य महाराजं सदः समनुभाष्य च ।
 विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ १२
 राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् ।
 वक्ष्यामि तदहं वीर तञ्जुषस्व नराधिप ॥ १३
 यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो ।
 नात्र मिथ्या वचः किञ्चित्सुहृत्त्वं नः परस्परम् १४
 न जात्वस्य च वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन ।
 राजाऽऽसीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियोऽभवत् ॥
 पितृवन्मातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः ।
 न च दुर्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृपः ॥ १६
 'प्रियाणि कुर्वन्सर्वेषामनुवृत्त्यर्थमुद्यतः ।'
 यथा ब्रवीति धर्मात्मा मुनिः सत्यवतीसुतः ।
 तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ १७
 त्यक्त्वा वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः ।
 भविष्यामश्चिरं राजन्भवद्गुणशतैर्हृताः ॥ १८
 यथा शन्तनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च ।
 भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा तव च पार्थिव ।

भवद्द्वियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता ॥ १९
 तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ।
 न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ॥ २०
 पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ।
 वयसा स यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा ॥ २१
 तथा वर्षसहस्राणि कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप ॥ २२
 राजर्षीणां पुराणानां भवतां पुण्यकर्मणाम् ।
 कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ॥ २३
 वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ।
 नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ २४
 उपिताः स सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।
 सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ॥ २५
 यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थ दुर्योधनं प्रति ।
 भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २६
 न तदुर्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ।
 न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत्क्षयं गताः ॥ २७
 दैवं तत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रवाधितुम् ।
 दैवं पुरुषकारेण न शक्यमपि बाधितुम् ॥ २८
 अश्वौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः ।
 अष्टादशाहेन हताः कुरुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ २९
 भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ।
 युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चाहवे ॥ ३०
 चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 न च क्षयोऽयं नृपते ऋते दैवबलादभूत् ॥ ३१
 अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ।
 कर्तव्यं निधनं काले मर्तव्यं क्षत्रवन्धुना ॥ ३२
 तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः ।
 पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ॥ ३३
 न स राज्ञां वधे मनुः कारणं ते महात्मनाम् ।
 न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौबलः ३४
 यद्विशस्ताः कुरुश्रेष्ठ राजानश्च सहस्रशः ।
 सर्वे दैवकृतं विद्धि कोत्र किं वक्तुमर्हति ॥ ३५

गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः ।
 धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ॥ ३६
 लभतां वीरलोकं स ससहायो नराधिपः ।
 द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखम् ॥३७
 प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च सततं स्थितः ।
 वेद धर्म महावाहो लौक्यं वैदिकमेव च ॥ ३८
 दृष्टापदानाश्चास्माभिः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ ३९
 अनुवर्त्यन्ति वा धीमन्समेषु विषमेषु च ।
 प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवाञ्शीलभूषणान् ॥४०
 ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पारिवर्हींश्च पार्थिवः ।
 पूर्वराजातिसर्गांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ ४१
 दीर्घदर्शी मृदुर्दान्तः सदा वैश्रवणो यथा ।
 अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ ४२
 अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभः ।
 ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पाति नः सदा ॥४३
 विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ।
 न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥४४
 मन्दा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वशीविषोपमाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते आमश्रवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्रेण भीष्मदुर्योधनादीनां श्राद्धदानाय विदुरमुखायुधिष्ठिरं प्रति ब्रुव्ययाचनम् ॥ १ ॥ तच्छ्रवणेन विमनायमाने भीमे तद्भावज्ञेनार्जुनेन तंप्रति ब्रुव्ययाचने भीमेन धृतराष्ट्रापनयानुस्मरणपूर्वकं तदनङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो रजन्यां व्युष्टायां धृतराष्ट्रोंऽविकासुतः ।
 विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १
 स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
 युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतांवरः ॥ २
 धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः ।
 गमिष्यति वनं राजन्नागतां कार्तिकीमिमाम् ॥३
 स त्वां कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति ।

वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः ४५
 न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती ।
 अस्मिञ्जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ४६
 भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।
 न पृष्टतः करिष्यन्ति पौरा जानपदा जनाः ॥४७
 अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
 मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥४८
 स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।
 कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् ।
 साधुसाध्विति सर्वैः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥५०
 धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनःपुनः ।
 विसर्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैःशनैः ॥ ५१
 स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा ।
 प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ५२
 ततो विवेश भवनं गान्धार्या सहितो निजम् ।
 आंगतायां च शर्वर्या सुखं शेते नराधिपः ॥५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आमश्रवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

किञ्चिदर्थं किञ्चित्कार्यं कर्तुं त्वामभीप्सति द्रष्टुमिति शेषः
 ॥ ४ ॥ किञ्चिदागम्य भीमं वचनमब्रवीदिति क. थ. पाठः

॥ ८ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः ।
किरीटी किञ्चिदानम्य तमुवाच नरर्षभम् ॥ ८
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ।
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ९
भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः ।
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १०
दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ।
याचितो यः पुराऽस्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ११
योसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ।
परैर्विनिहतामाल्यो वनं गन्तुमभीप्सति ॥ १२
मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ।
अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्मश्च महाभुज ॥ १३
राजानमुपतिष्ठस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ।
अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ॥ १४
एवं ब्रुवाणं वीभत्सुं धर्मराजोऽप्यपूजयत् ।
भीमसेनस्तु सक्रोधमुवाच विजयं तदा ॥ १५
वर्यं भीष्मस्य दास्यामः प्रेतकार्यं तु फल्गुन ।
सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च ॥ १६

बाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव सुहृदां कुन्ती कर्णाय दास्यति ॥ १७
श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मा प्रदात्कौरवो नृपः ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा वो नन्दन्तु शत्रवः ॥ १८
कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ।
यैरियं पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपांसनैः ॥ १९
कुतस्त्वमद्य विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ।
अज्ञातवासगमनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ॥ २०
क तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मद्गोचरो गतः ।
कृष्णाजिनोपसंवीतो हृताभरणभूषणः ।
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् २१
क तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोपि वाऽभवत् ।
यत्र द्वादश वर्षाणि वने वन्येन जीवथ ।
न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते २२
किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ।
दुर्बुद्धिर्विदुरं ग्राह्यते किं जितमित्युत ॥ २३
तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वचनं धीमाञ्जोषमास्त्रेति भर्त्सयन् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमे दुर्योधनादिभ्यः श्राद्धदानाय धनदानमरोचयति सति युधिष्ठिरेण विदुरंप्रति धृतराष्ट्रे निजगृहकोशाद्धनदाननिवे-
दनकथनम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्बभूवुस्सुहृत्सहे ।
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ॥ १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि ।
असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २
इति तस्य वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
विदुरं ग्राह्य धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३
इदं मद्बचनात्क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् ।
यावदिच्छति पुत्राणां दातुं तावद्दाम्यहम् ॥ ४
भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदामुपकारिणाम् ।
मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्भानाः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।
भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षांचक्रे धनंजयम् ॥ ६
ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः ।
न भीमसेने कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ७
परिक्रिष्टो हि भीमस्तु हिमवृष्यातपादिभिः ।
दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ॥ ८
किंतु मद्बचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभम् ।
यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्गृहादिति ॥ ९
यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १०

यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेष्मनि ।
तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ११
ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः ।

पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ॥ १२
इदं चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप ।
धनानि चेति विद्धि त्वं क्षत्तर्नास्त्यत्र संशयः १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति युधिष्ठिरेण भीष्मादीनां श्राद्धदानाय धनदानाङ्गीकरणनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १
उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः ।
स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशंसं महाद्युतिः ॥ २
बीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् ।
वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३
धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान्धनानि च ।
अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ४
भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत ।
कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुजज्ञे विनिःश्वसन् ॥ ५
स राजन्धर्मशीलेन राज्ञा बीभत्सुना तथा ।
अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोपि च ॥ ६
न च मन्युस्त्वया कार्यं इति त्वां प्राह धर्मराट् ।
संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत् ॥ ७
एवंप्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप ।

शुद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ८
वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ।
प्रसीद याचे नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९
तद्दातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ।
त्वमीश्वरो नो राज्यस्य प्राणानामपि भारत ॥ १०
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
इतो रत्नानि गाश्वैव दासीदासमजाविकम् ॥ ११
अर्चयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु ।
दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्रतत्र नृपाज्ञया ॥ १२
बहन्नरसपानाढ्याः सभा विदुर कारय ।
गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकं कुरु ॥ १३
इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्वैव धनंजयः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् ।
मनश्चक्रे महादाने कार्तिक्यां जनमेजय ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्रेण भीष्मदुर्योधनाद्युद्देश्यकश्राद्धे धनवस्त्रादिना ब्राह्मणादिसंतर्पणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रीतिमानभवद्राजब्राह्मो जिष्णोश्च कर्मणा ॥ १
ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् ।
पुत्रार्थे सुहृदां चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २
कारयित्वाऽन्नपानानि यानान्याच्छादनानि च ।

सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासपरिच्छदान् ॥ ३
कंबलानि च रत्नानि ग्रामान्क्षेत्रं तथा धनम् ।
सालंकारान्गजानश्चान्कन्याश्वैव वरस्त्रियः ॥ ४
आदिश्यादिश्य सर्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ।
द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्लिकम् ॥ ५
दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक्पृथक् ।

जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदश्चापि सर्वशः ॥	६	सवस्त्रधनरत्नौघो मृदङ्गनिनदस्वनः ।	
स श्राद्धयज्ञो ववृते बहुगोधनदक्षिणः ।		गवाश्वमकरावर्तो नानारत्नमहाकरः ॥	१३
अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥	७	ग्रामाग्रहारद्वीपाढ्यो मणिहेमजलार्णवः ।	
अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तदा ।		जगत्संप्लावयामास धृतराष्ट्रोऽद्भुतः ॥	१४
युधिष्ठिरस्य वचनादपृच्छन्त स्म तं नृपम् ॥	८	एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।	
आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदेयं दीयतामिति ।		गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥	१५
तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददुस्तदा ॥	९	परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः ।	
शते देये दशशतं सहस्रं चायुतं तथा ।		निवर्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः ॥	१६
दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥	१०	एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहाक्रतुम् ।	
एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपांबुदः ।		नटनर्तकलास्याढ्यं बहन्नरसदक्षिणम् ॥	१७
तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्भूमिभिवांबुदः ॥	११	दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजांऽविकासुतः ।	
ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महामते ।		बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥	१८
अन्नपानरसौघेण प्लावयामास पार्थिवः ॥	१२		

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्रेण कुन्तीस्कन्धावसक्तहस्ताया गान्धार्या अंसावलम्बनेन सशोकैः पौरैर्युधिष्ठिरादिभिश्चानुगम्यमानेन सता वन-
प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।		संयोज्याश्चैर्भृत्यवर्गं च सर्वं	
ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ।		ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥	५
आनाय्य पाण्डवान्वीरान्वनवासे कृतक्षणः ॥	१	ततो राजा प्राञ्जलिर्वेषमानो	
गान्धारीसहितो धीमानभ्यनन्दद्यथाविधि ।		युधिष्ठिरः सखरं बाष्पकण्ठः ।	
कार्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥	२	विनद्योच्चैर्गा महाराज साधो	
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य बल्कलाजिनसंवृतः ।		क यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥	६
वधूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥	३	तथाऽर्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो	
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां		सुहृष्टुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः ।	
याञ्जापराः कौरवराजवंश्याः ।		युधिष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा	
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं		निगृह्याथो दीनतरो बभूव ॥	७
वैचित्रवीर्ये नृपतौ प्रयाते ॥	४	वृकोदरः फल्गुनश्चैव वीरौ	
ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा		माद्रीपुत्रौ विदुरः संजयश्च ।	
विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।		वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन	
		धौम्यो चिप्राश्चान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ॥	८

सवस्त्रधनरत्नौघ इति क. थ. पाठः ॥ १३ ॥ पञ्चदशो-
ऽध्यायः ॥ १५ ॥

आश्रम० ३

इष्टि उदवसनीयाह्याम् ॥ २ ॥

कुन्ती गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं
 स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्धहन्ती ।
 राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य
 पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९
 तथा कृष्णा द्रौपदी यादवी च
 बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
 चित्राङ्गदा याश्च काश्चित्स्त्रियोऽन्याः
 सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता वधूभिः ॥ १०
 तासां नादो रुदतीनां तदाऽऽसी-
 द्राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्रस्य वनप्रस्थानसमये विदुरसंजयाभ्यामपि वनवासाय तेन सह प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथा कुन्त्यापि युधिष्ठिरादि-
 भिरबहुधा प्रार्थनाभिः प्रतिपेधनेपि तत्समाश्वासनपूर्वकं गान्धार्या सह वनं प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।
 नारीणां च नराणां च निःस्वनः सुमहानभूत् ॥ १
 स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च ।
 कथंचिन्निर्ययौ धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ २
 स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाहयात् ।
 विसर्जयामास च तं जनौषं स मुहुर्मुहुः ॥ ३
 वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः ।
 संजयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ४
 कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम् ।
 धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाप्य युधिष्ठिरे ॥ ५
 निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सान्तःपुरस्तदा ।
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष ह ॥ ६
 सोब्रवीन्मातरं कुन्तीमुपेत्य भरतर्षभ ॥
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ॥ ७
 वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि ।
 राजा यात्वेषु धर्मात्मा तपसे कृतनिश्चयः ॥ ८

इत्युक्ता धर्मराजेन वाष्पव्याकुललोचना ।
 जगामैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९
 कुन्त्युवाच ।
 सहदेवे महाराज माऽप्रसादं कृथाः क्वचित् ।
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव सर्वदा ॥ १०
 कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
 अवकीर्णो हि स मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११
 आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।
 यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ १२
 एवं गते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम ।
 मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ॥ १३
 तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ।
 सदैव भ्रातृभिः सार्धं सूर्यजस्यारिमर्दन ॥ १४
 द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिर्कशन ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुरूद्रह ॥ १५
 समाधेयास्त्वया राजंस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ।
 श्वश्रुश्चशुरयोः पादाञ्शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।

कुन्ती गान्धारीं अनर्थयिषिं शेषः । किभूता । अर्थाद्गान्धार्या
 हस्तं स्कन्धासक्तं उद्धहन्ती । कुन्ती गान्धारीमनुभर्तृ व्रजन्ती-

मिति क. थ. पाठः ॥ ९ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

मा प्रसादं कृथा इति क. थ. पाठः ॥ १० ॥ श्वश्रुश्च-

गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्क्तिनी ॥१६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 विषादमगमद्रीमान्न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७
 मुहूर्तमिव तु ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८
 किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
 न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 व्यचोदयः पुराऽस्माकमुत्साहं शुभदर्शने ।
 विदुलाया वचोभिस्त्वं नास्मान्संत्यक्तुमर्हसि २०
 निहत्य पृथिवीपालान्नाज्यं प्राप्तमिदं मया ।
 तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् ॥ २१
 क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया ।
 क्षत्रधर्मे स्थितं त्यक्त्वा न प्रयातुमिहार्हसि ॥२२
 अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्नुषाहीना यशस्विनि ।
 कथं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वद्य प्रसीद मे ॥ २३
 इति वाष्पकला वाचः कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।

जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४
 यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।
 प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ २५
 किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।
 कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥२६
 वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् ।
 दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७
 प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।
 श्रियं यौधिष्ठिरीं मातर्मुञ्च्य पार्थवलाजिताम् २८
 इति सा निश्चितैवाशु वनवासकृतक्षणा ।
 लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९
 द्रौपदी चान्वयाच्छ्रुं विषण्णवदना तदा ।
 वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ३०
 सा पुत्रानुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुर्वेक्षती ।
 जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ ३१
 अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तथा ।
 ततः प्रमृज्य साऽश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कुन्त्या स्वस्य वनगमनाध्यवसायेन विपीदतो युधिष्ठिरादीन्प्रति सहेतूपन्यासं समाश्वासनम् ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 कृतमुद्धरणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः ॥ १
 द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।
 ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धरणं मया ॥ २
 कथं पाण्डोर्न नश्येत संततिः पुरुषर्षभाः ।
 यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ३
 यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
 मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्येत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४
 कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः ।

पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ५
 नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।
 नायं भीमोत्ययं गच्छेदिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ६
 भीमसेनादवरजस्तथाऽयं वासवोपमः ।
 विजयो नावसीदेत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ७
 नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।
 क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ८
 इयं च बृहती श्यामा तथाऽत्यायतलोचना ।
 वृथा सभातले क्रिष्टा मा भूदिति च तत्कृतं ॥९

रयोः । ज्येष्ठत्वाद्भूतराष्ट्रः पाण्डोः पितृसमस्तेन कुन्त्याः स
 श्वशुर इति ॥ १६ ॥ क्षत्रधर्मे स्थितिं त्यक्त्वा न प्रत्याख्यातु-
 मर्हसि इति ध. पाठः । स्थितिं चोक्त्वा तस्याध्यवितुमिच्छति

इति झ. पाठः ॥ २९ ॥ भद्रया समदया ॥ ३० ॥ सप्तदशो-
 ऽध्यायः ॥ १७ ॥

प्रेक्षतामेव वो भीम वेपन्तीं कदलीमिव ।
 स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा धूतपराजिताम् ॥ १०
 दुःशासनो यदा मौर्य्याहासीवत्पर्यकर्षत ।
 तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११
 निषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः ।
 सा दैवं नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ १२
 केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।
 यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृपाः ॥ १३
 युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धरणं कृतम् ।
 तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्विच पुत्रकाः ॥ १४
 कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
 पाण्डोरिति मया पुत्रास्तस्मादुद्धरणं कृतम् ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कुन्त्या कृच्छ्रेण प्रतिनिवर्तितैर्युधिष्ठिरादिभिः कृच्छ्रात्पुनर्नगरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण विदुरादिभिः सह वन-
 मेल्य गङ्गातीरे सन्ध्योपास्त्यादिना रात्रियापनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।
 व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाञ्चाल्या सह भारत ॥ १
 ततः शब्दो महानेव सर्वेषामभवत्तदा ।
 अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथा गताम् ॥ २
 प्रदक्षिणमथावृच्य राजानं पाण्डवास्तदा ।
 अंभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ३
 ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ।
 गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्यावगृह्य च ॥ ४
 युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।
 यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५
 पुत्रैश्चर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।
 काऽनुगच्छेद्गर्भं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ६
 राज्यस्थया तपस्तप्तुं कर्तुं दानव्रतं महत् ।
 अनया शक्यमेवाद्य श्रूयतां च वचो मम ॥ ७
 गान्धारि परितुष्टोसि वध्वाः शुश्रूषणेन वै ।

पश्यन्त्या मे तथा भीतां वेपन्तीमिति क. थ. पाठः ॥ १० ॥

न तस्य पुत्राः पौत्रा वा क्षतवंशस्य पार्थिव ।
 लभन्ते सुकृताँल्लोकान्यस्माद्दंशः प्रणश्यति ॥ १६
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
 महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि १७
 नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।
 विदुलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्थं च तत्कृतम् १८
 नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् ।
 पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ १९
 श्वश्रुश्चशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः ।
 तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २०
 निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
 धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च ॥ २१

तस्माच्चमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
 इत्युक्त्वा सौवलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
 तत्सर्वं राजवचनं खं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९
 न च सा वनवासाय देवी कृतमतिं तदा ।
 शक्रोत्पुपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ १०
 तस्यास्तां तु स्थितिं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।
 निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ ११
 उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्त्रेव वधूषु च ।
 ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२
 पाण्डवाश्चातिदीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।
 यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३
 तदहृष्टमनानन्दं गतोत्सवमिवाभवत् ।
 नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४
 सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः ।
 कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्वा गत्वा सुमहदन्तरम् ।

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६
 प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।
 व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तपोवने ।
 प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७
 स राजाऽग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा ।
 सन्ध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ १८
 विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।
 चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः ॥ १९
 गान्धार्याः सन्निकर्षे तु निषसाद् कुशे सुखम् ।
 युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ॥ २०

तेषां संश्रवणे चापि निपेदुर्विदुरादयः ।
 याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ २१
 प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वलितपावका ।
 बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धिनी ॥ २२
 ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।
 हुत्वाऽग्निं विधिवत्सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् ।
 उदञ्जुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः ॥ २३
 स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेऽहनि ।
 शोचतां वदतां चापि पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्रेण विदुरादिभिः सह गङ्गातीरात्कुरुक्षेत्रमेत्य तत्र शतयूपाश्रमे व्यासाज्ञया तदुपदिष्टविधिना तीव्रत-
 पश्चरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनोचिते ।
 निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १
 तत्रैनं पर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणा वनवासिनः ।
 क्षत्रविद्शूद्रसङ्घाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ २
 स तैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान् ।
 अनुजज्ञे स शिष्यान्वै विधिवत्प्रतिपूज्य च ॥ ३
 सायाह्ने स महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च ।
 चकार विधिवच्छौचं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४
 ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वप्युत्थ भारत ।
 चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५
 कृतशौचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा ।
 गान्धारीं च पृथा राजन्गङ्गातीर्थमुपानयत् ॥ ६
 राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
 जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसङ्गरः ॥ ७
 ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः ।
 सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियतः संयतेन्द्रियः ॥ ८
 तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ।
 आससादाथ राजर्षिं शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९

स हि राजा महानासीत्केकयेषु परंपतः ।
 स्वपुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत् ॥ १०
 तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं प्रति ।
 तत्रैनं विधिवद्राजन्प्रत्यगृह्णात्कुरुद्रहम् ॥ ११
 स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ।
 शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२
 तस्मै सर्वे विधिं राज्ञे राजाऽऽचख्यौ महामतिः ।
 आरण्यकं महाराज व्यासस्थानुमते तदा ॥ १३
 एवं स तपसा राजन्धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥ १४
 तथैव देवी गान्धारी बल्कलाजिनधारिणी ।
 कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५
 कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चैव ते नृप ।
 सन्नियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः ॥ १६
 त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो
 जटाजिनी बल्कलसंवृताङ्गः ।
 स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार
 महर्षिवत्तीव्रमपेतमोहः ॥ १७

क्षत्ता च धर्मार्थविदग्ध्यबुद्धिः
संसंजयस्तं नृपतिं सदारम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

उपाचरद्भोरतपोर्जितात्मा

तदा कृशो बल्कलचीरवासाः ॥ १८

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

नारदपर्वतादिभिर्धृतराष्ट्रादिदिदक्षया शतयूपाश्रमं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ नारदेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्तपोवनस्य सहस्रचि-
त्यादिराजर्षीणां स्वर्गप्रापकत्वमहिमोक्तिपूर्वकं विदुरादिभिः सह तस्यापि भविष्यत्सिद्धिप्रदत्वकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।

नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १

द्वैपायनः सशिष्यश्च सिद्धाश्रान्ये मनीषिणः ।

शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ २

तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।

ते चापि तुतुपुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३

तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।

रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ४

कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्ततः ।

कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५

नारद उवाच ।

पुरा प्रजापतिसमो राजाऽऽसीदकुतोभयः ।

सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ६

स पुत्रे राज्यमासञ्ज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।

सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ॥ ७

स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः ।

पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्युतिः ॥ ८

दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया ।

महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ९

तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः ।

तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १०

तथा पृषत्रो राजाऽऽसीद्राजन्वज्रधरोपमः ।

स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ११

असिन्नरण्ये नृपते मांधातुरपि चात्मजः ।

पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ १२

भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा ।

सोसिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३

शशलोमा च राजाऽऽसीद्राजन्परमधार्मिकः ।

सम्यगस्मिन्वने तप्त्वा ततो दिवमवाप्तवान् ॥ १४

द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् ।

राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमर्त्यां गमिष्यसि ॥ १५

त्वं चापि राजशार्दूल तपसोन्ते श्रिया वृतः ।

गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनां ॥ १६

पाण्डुः सरति ते नित्यं बलहन्तुः समीपगः ।

त्वां सदैव महाराज श्रेयसा स च योक्ष्यति ॥ १७

तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी ।

भर्तुः सलोकतां कुन्ती गमिष्यति वधूस्तव ॥ १८

युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः ।

वयमेतत्प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९

प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् ।

संजयस्तदनुध्यानादितः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा

सार्धं पत्न्या प्रीतिमान्संवभूव ।

विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य

चक्रे पूजां चातुलां नारदाय ॥ २१

ततः सर्वे नारदं विप्रसङ्गाः

संपूजयामासुरतीव राजन् ।

राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै

पुनःपुनः संप्रहृष्टास्तदानीम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

शतयूपपृष्ठेन नारदेन तंप्रति धृतराष्ट्रस्य वर्षत्रयादूर्ध्वं गान्धार्या सह कुबेरलोकप्रासिकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 नारदस्य तु तद्वाक्यं शशंसुर्द्विजसत्तमाः ।
 शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता ।
 सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २
 अस्ति काचिद्विवक्षा तु तां मे निगदतः शृणु ।
 धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ॥ ३
 सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान्दिव्येन चक्षुषा ।
 युक्तः पश्यसि विप्रर्षे गतयो विविधा नृणाम् ॥ ४
 उक्तवान्नुपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् ।
 न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥ ५
 स्थानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
 त्वत्तः कीदृक्कदा चेति तन्ममाख्याहि तत्त्वतः ॥ ६
 इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् ।
 व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ॥ ७
 नारद उवाच ।
 यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम् ।
 दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ८

तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।
 तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तपते नृपः ॥ ९
 तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतः स्वयम् ।
 वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोस्य परमायुषः ॥ १०
 ततः कुबेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः ।
 प्रयाता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसत्कृतः ॥ ११
 कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।
 ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ १२
 संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा व्यासस्य तु तपोबलात् ॥ १३
 देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ।
 भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ।
 सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ १५
 एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः ।
 विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिरादिभिः कुन्तीधृतराष्ट्रादीनां प्रव्रजनशोकेनाभिमन्युप्रभृतिबन्धुजनानुस्मरणशोकेन स्वस्वव्यापारेष्वप्यनाद-
 रणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विताः ।
 बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चान्विताः ॥ १
 तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।
 कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २
 कथं न राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।
 गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३

सुखार्हः स हि राजर्षिरसुखी तद्वनं महत् ।
 किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ॥ ४
 सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपास्य सा ।
 राज्यश्रियं परित्यज्य वनं सा समरोचयत् ॥ ५
 विदुरः किमवस्थश्च भ्रातृशुश्रूषुरात्मवान् ।
 स च गावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिण्डानुपालकः ॥ ६
 आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।

ऋषिपुत्रो व्यासपुत्रः ॥ १२ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तत्रतत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७	कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२
पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।	तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।
शोचन्तो मातरं वृद्धामूपुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८	वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३
तथैव वृद्धं पितरं हतपुत्रं जनेश्वरम् ।	हतप्रवीरां पृथिवीं हृतरत्नां च भारत ।
गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ॥ ९	सदैव चिन्तयन्तस्ते न शमं चोपलेभिरे ॥ १४
नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।	द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी ।
न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च ॥ १०	नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५
परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।	वैराट्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।
तं च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनःपुनः ॥ ११	धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः ॥ १६
अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिरेण वनस्थकुन्तीदृतराष्ट्रादिदिदक्षया द्रौपद्यादिभिः पौरैर्भ्रातृभिश्च सह वनं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।	न हि त्वां गौरवेणाहमशकं वक्तुमञ्जसा ।
एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ।	गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १०
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १	दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।
ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् ।	जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षिताम् ॥ ११
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ २	प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम् ।
प्रविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किंचन ।	कदानु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम् १२
संभाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित्प्रत्यपूजयन् ॥ ३	अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।
ते स्म वीरा दुराधर्षा गांभीर्ये सागरोपमाः ।	कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने ॥ १३
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ४	सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा ।
अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ।	उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १४
कथं नु वृद्धमिथुनं बहत्यतिकृशा पृथा ॥ ५	कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।	जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप ॥ १५
पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ॥ ६	एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः ।
सा च देवी महाभागा गान्धारी हतवान्धवा ।	योऽद्य त्वमस्मान्नाजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ १६
पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७	अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।
एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।	काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च १७
गमने चाभवद्दुद्धिर्दृतराष्ट्रादिदक्षया ॥ ८	इत्युक्तः स नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ ।
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।	सेनाध्यक्षान्समानाय्य सर्वानिदमुवाच ह ॥ १८
अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९	निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।

अग्रपादस्थितं प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैव पादेन स्थितम् । अल-

न्तमुत्सुकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ १९
 रुग्ण्यक्ष्णांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे ।
 सजीक्रियन्तां सर्वाणि शिविकाश्च सहस्रशः ॥ २०
 शकटापणवेशाश्च कोशः शिल्पिन एव च ।
 निर्यान्तु कोशपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१
 यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।
 अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २२
 सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वे चैव महानसम् ।

विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुह्यतां मम ॥ २३
 प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति माचिरम् ।
 क्रियतां पथि चाप्यद्य वेष्मानि विविधानि च ॥ २४
 एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 श्वोभूते निर्ययौ राजन्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २५
 स बहिर्दिवसानेव जनौघं परिपालयन् ।
 न्यवसन्नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

युधिष्ठिरेण नानायानारूढैः पौरैर्भ्रातृभिश्च सह धृतराष्ट्रादिदिदृक्षया शतयूपाश्रमवनप्रवेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।
 अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १
 योगोयोग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् ।
 क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति ॥ २
 केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्महाजवैः ।
 काश्चनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥ ३
 गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्टैर्नराधिप ।
 पदातयस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४
 पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा ।
 अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रं दिदृक्षवः ॥ ५
 स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः ।
 सेनामादाय सेनानीः प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६
 ततो द्विजैः परिवृतः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ७
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 रथानीकेन महता निर्जगाम कुरूद्वहः ॥ ८
 गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।
 सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ पवनात्मजः ॥ ९

माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहौ सुसंवृतौ ।
 जग्मतुः शीघ्रगमनौ सन्नद्धकवचध्वजौ ॥ १०
 अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा ।
 वशी श्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपम् ॥ ११
 द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसङ्घाः शिविकागताः ।
 रुग्ण्यक्षगुप्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२
 समृद्धरथहस्त्यश्वं वेषुवीणानुनादितम् ।
 शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३
 नदीतीरेषु रम्येषु सरःसु च विशांपते ।
 वासानकृत्वा क्रमेणाय जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १४
 युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
 युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।
 क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपाविनीम् ॥ १६
 स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
 शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ १७
 ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा ।
 विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिरादिभिः शतयुपाश्रमे घृतराष्ट्रादीनुपेत्य स्वस्वनामकीर्तनपूर्वकं तत्पादाभिवादनम् ॥ १ ॥ घृतराष्ट्रेण स्वाव-
स्थावर्शनेन शोचतां तेषां समाश्वासनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य पदातयः ।
अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १
स च योधजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ।
स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरवान्वयुस्तदा ॥ २
आश्रमं ते ततो जग्मुर्घृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।
शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ३
ततस्त्रय समाजग्मुस्तापसा नियतव्रताः ।
पाण्डवानागतान्द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४
तानपृच्छततो राजा कासौ कौरववंशभृत् ।
पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५
ते तमूचुस्ततो वाक्यं यमुनामवगाहितुम् ।
पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६
तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मुर्जसा ।
दृष्टुश्चाविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ॥ ७
ततस्ते सत्परा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा ॥ ८
सुखरं रुहदे धीमान्मातुः पादाबुपस्तृशन् ।
सा च बाष्पाकुलमुखी ददर्श दयितं सुतम् ॥ ९
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ।
गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १०

अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ।
नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११
सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्दपत्योर्हितपुत्रयोः ।
कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्धुवि ।
'तयोस्तु पादयो राजन्यपतन्हतपुत्रयोः ॥' १२
राजा तान्स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।
प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ १३
ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।
उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ १४
सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृहृस्ते स्वयं तदा ।
पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः १५
तथा नार्यो नृसिंहानां सोऽवरोधजनस्तदा ।
पौरजानपदाश्चैव दृष्टुस्तं जनाधिपम् ॥ १६
निवेदयामास तदा जनं तन्नामगोत्रतः ।
युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनं प्रत्यपूजयत् ॥ १७
स तैः परिवृतो मेने हर्षवाष्पाविलेक्षणः ।
राजाऽऽत्मानं गृहगतं पुरेव गजसाहये ॥ १८
अभिवादितो वधूमिश्र कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः ।
गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत १९
ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।
दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जयेन तापसान्प्रति युधिष्ठिरादीनां द्रौपद्यादिस्त्रीणां चाङ्गुलिनिर्देशेन नामनिर्देशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।
राजा रुचिरपद्माक्षैरासांचक्रे तदाश्रमे ॥ १
तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः ।

द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ २
ते ब्रुवञ्जातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३
तानाचरुयौ तदा सूतस्तेषां नाम प्रधानतः ।

संजयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्या कुरुस्त्रियः ॥ ४
सञ्जय उवाच ।

य एष जांबूनदशुद्धगौर-
स्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ ५

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहु-
वृकोदरः पश्यत पश्यतेमम् ॥ ६

यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा-
ञ्श्यामो युवा वारणयूथपाभः ।
सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ७

कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।
मनुष्यलोके सकले समोस्ति
ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ ८

इयं पुनः पद्मदलायताक्षी
मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती ।
नीलोत्पलाभा पुरदेवतेव
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९

अस्यास्तु पार्श्वे कनकोपमत्व-
गेषा स्थिता मूर्तिमतीव गौरी ।
सत्ये स्थिता सा भगिनी द्विजाभ्या-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १०

इयं च जांबूनदशुद्धगौरी
पार्थस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या ।
चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या
यैषा सवर्णाद्रिमधूकपुष्पैः ॥ ११

इयं स्वसा राजचमूपतेश्च
प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ।
पस्पर्ध कृष्णेन सदा नृपो यो
वृकोदरस्यैव परिग्रहोऽग्न्यः ॥ १२

इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य
सुता जरासंध इति श्रुतस्य ।
यवीयसो माद्रवतीसुतस्य
भार्या मता चंपकदामगौरी ॥ १३

इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु
यैषा पराऽऽसन्नतरोर्लतेव ।
भार्या मता माद्रवतीसुतस्य
ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ १४

इयं तु निष्टप्तसुवर्णगौरी
राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा ।
भार्याऽभिमन्योर्निहतो रणे यो
द्रोणादिभित्तैर्विरथो रथस्यैः ॥ १५

एतास्तु सीमन्तशिरोरुहा याः
शुक्रोत्तरीया नरराजपत्न्यः ।
राज्ञोस्य वृद्धस्य परंशताख्याः
सुधा नृवीराहतपुत्रनाथाः ॥ १६

एता यथामुख्यमुदाहृता वो
ब्रह्मण्यभावाद्भुजुद्विसत्वात् ।
सर्वा भवद्भिः परिपृच्छ्यमाना
नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्वाः ।

‘सर्वे भवन्तोपि तपोबलाभ्याः
क्षान्ताश्च दान्ताश्च कुलोद्भवाश्च ॥’ १७
वैशंपायन उवाच ।

एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः
समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ।
पप्रच्छ सर्वं कुशलं तदानीं
गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु ॥ १८

परिग्रहो भार्या ॥ १२ ॥ यासौ विशुद्धांबुजपद्मनेत्रा इति
क. थ. पाठः ॥ १४ ॥ सीमन्तमात्रेण उपलक्षिता । नत्वलङ्का-
रादिना तादृशाः शिरोरुहाः केशा यासां ताः सीमन्तशिरो-

रुहाः । असीमन्तेति पाठो युक्तः । शुक्रोत्तरीया नरराजकन्या
इति क. थ. पाठः ॥ १६ ॥

योधेषु चाप्याश्रममण्डलं त-
न्मत्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् ।

स्त्रीदृढबाले च सुसंनिविष्टे
यथार्हतस्तान्कुशलान्यपृच्छत् ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्रयुधिष्ठिराभ्यां परस्परकुशलप्रश्नादिपूर्वकं सङ्घापः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्रं प्रति विदुरः केति प्रश्ने तत्रत्येन केन-
चिद्दृष्ट्या धृतराष्ट्रमुपसर्पतो जनावलोकनेन प्रतिनिवर्तमानस्य च तस्य प्रदर्शनम् ॥ २ ॥ ततो युधिष्ठिरेणानुधावनेन
तत्समीपगमनम् ॥ ३ ॥ ततो विदुरे योगास्वशरीरत्यागेन तच्छरीरप्रवेशः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्रादिषु तदद्भुतनिवे-
दनम् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो कच्चिन्वं कुशली ह्यसि ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १
ये च त्वामनुजीवन्ति कच्चित्तेऽपि निरामयाः ।
सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते नृप ॥ २
कच्चित्तेऽपि निरातङ्का वसन्ति विषये तव ।
कच्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥ ३
कच्चिन्मयायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ।
अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ।
ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ॥ ४
कच्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ।
शत्रवोपि कुतः पौरा भृत्या वा स्वजनोपि वा ५
कच्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान्पितृदेवताः ।
अतिथीनन्नपानेन कच्चिदर्चसि भारत ॥ ६
कच्चिन्नयपथे विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ।
क्षत्रिया वैश्यवर्णा वा शूद्रा वाऽपि कुडुंविनः ॥ ७
कच्चित्स्त्रीबालवृद्धं ते न शोचति न याचते ।
जामयः पूजिताः कच्चित्तव गेहे नरर्षभ ॥ ८
कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् ।
यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित्प्रत्यभाषत ।
कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यमब्रवीत् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

अपि ते वर्धते राजंस्तपो मन्दः श्रमश्च ते ॥ ११
अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतकृमा ।
अथास्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति ॥ १२
इयं च माता ज्येष्ठा मे शीतवाताध्वकश्चिता ।
घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति ॥ १३
हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नापध्यायति वा कच्चिदस्मान्पापकृतः सदा ॥ १४
क चासौ विदुरो राजन्नेमं पश्यामहे वयम् ।
संजयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थिरः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १६
वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसंततः ।
कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने कचित् १७
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः ।
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १८
दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्रारुयातो महीपतेः ।
'विदुरस्त्वेष धर्मात्मा जनं दृष्ट्वा निवर्तते ॥' १९
निवर्तमानं सहसा जनं दृष्ट्वाऽऽश्रमं प्रति ।
तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।
प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं कचित्कचित् ॥ २०
भोभो विदुर राजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।

पत्रं वाहनम् ॥ १९ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

कच्चिदायाननुच्छिद्येति क. पाठः ॥ ४ ॥ जामयः सौभा-

ग्यवत्यः ॥ ८ ॥ वीटा पाषाणकवलः । वनदिग्धाङ्गो वानरैरुप-
लक्षित इति थ. पाठः ॥ १८ ॥

इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २१
 ततो विविक्त एकान्ते तस्यौ बुद्धिमतां वरः ।
 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कंचित्तत्र वनान्तरे ॥ २२
 तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
 अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ २३
 युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाऽग्रतः स्थितः ।
 विदुरस्याश्रमे राजा स च प्रत्याह संज्ञया ॥ २४
 ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत ।
 संयोज्य विदुरस्तस्मिन्दृष्टिं दृष्ट्वा समाहितः ॥ २५
 विवेश विदुरो धीमान्गात्रैर्गात्राणि चैव ह ।
 प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २६
 स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
 विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २७
 विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम् ।
 वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २८
 बलवन्तं तथाऽऽत्मानं मेने बहुगुणं तदा ।
 धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ २९
 पौराणमात्मनः सर्वं भविष्यं च विशांपते ।

योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ ३०
 धर्मराजश्च तत्रैनं संचस्कारयिषुस्तदा ।
 दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वागभ्यभाषत ॥ ३१
 भोभो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।
 कलेवरमिहैवं ते धर्म एष सनातनः ॥ ३२
 लोको वैकर्तनो नाम भविष्यत्यस्य भारत ।
 यतिधर्ममवाप्तोसौ नैष शोच्यः परंतप ॥ ३३
 इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्त्य ततः पुनः ।
 राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३४
 ततः स राजा धृतिमान्स च सर्वो जनस्तदा ।
 भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३५
 तच्छ्रुत्वा प्रीतिमात्राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ।
 आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३६
 यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः ।
 इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह धर्मात्मजो नृपम् ३७
 फलं मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ।
 ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ।
 तां रात्रिमवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया भ्रात्रादिभिः सह महर्षीणामाश्रमदर्शनम् ॥ १ ॥ श्रतयूपादिभिः सशिष्येण व्यासेन च युधिष्ठिरादिभिः परिवृतस्य धृतराष्ट्रस्याश्रमं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।
 शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
 ततस्तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।
 विचित्रपदसंचारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २
 पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुपुपुस्तदा ।
 उत्सृज्य तु महार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३
 यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ४

तच्च स्वस्य विदुरस्य च एकस्यैव धर्मस्यांशाज्जातत्वं सस्मार ॥ २९ ॥ योगधर्मं सस्मारेत्यनुषज्यते ॥ ३० ॥ संचस्कार-
 यिषुः संस्कारं लम्भयितुमिच्छुः ॥ ३१ ॥ लोकास्सान्तानिका-

व्यतीतायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्निकक्रियः ।
 भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५
 सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः ।
 यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६
 ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः ।
 कृताभिपेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७
 वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ।
 ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणस्य ताः ॥ ८

नाम भविष्यन्त्यस्येति श्र. पाठः । यतिधर्मो दाहाद्ययोग्यत्वम् ॥ ३३ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 मुनिगणस्य मुनिगणेन । ता वैदिक्यो लौकिक्यश्च ॥ ८ ॥

मृगयूथैरनुद्विषैस्तत्रतत्र समाश्रितैः ।
 अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९
 केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ।
 कोकिलानां कुहुरवैः मुखैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १०
 प्राधीतद्विजघोषैश्च कचित्कचिदलंकृतम् ।
 फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११
 ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहतान् ।
 कलशान्काञ्चनात्राजंस्तथैवौदुंबरानपि ॥ १२
 अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुकस्रुवं च महीपतिः ।
 कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ॥ १३
 भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप ।
 यद्यदिच्छति यावच्च यदन्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १४
 एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।
 वसु विश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५
 कृताह्निकं च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
 ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६
 मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।
 कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसमन्विताम् ॥ १७

स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।
 निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो वृष्यामुपविवेश ह ॥ १८
 भीमसेनादयश्चैव पाण्डवा भरतर्षभ ।
 अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९
 स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः ।
 विभ्रद्वाह्नीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २०
 तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः ।
 शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
 व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणसेवितः ।
 वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पार्थिवम् ॥ २२
 ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च धर्मराट् ।
 भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यवादयन् ॥ २३
 समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः ।
 धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४
 वरं तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।
 प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५
 ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः ।
 द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति कुशलादिप्रश्नपूर्वकं विदुरस्य निजस्वरूपादिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा इतरमहर्षिदुष्करतदभीष्टा-
 श्रयं कर्मकरणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यासः सत्यवतीपुत्रः प्रोवाचामभ्य पार्थिवम् ॥ १
 धृतराष्ट्र महाबाहो कच्चित्ते वर्तते तपः ।
 कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप ॥ २
 कच्चिद्दृदि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः ।
 कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३
 कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् ।
 कच्चिद्बधूश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ॥ ४

मृगयूथादिभिरलंकृतमाश्रमम् ॥ ९ ॥ औदुम्बरान् कलशान्
 ॥ १२ ॥ प्रवेणीः कुथाः ॥ १३ ॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी ।
 आगमापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ॥ ५
 कच्चित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुश्रूषत्यनहंकृता ।
 या परित्यज्य स्वं पुत्रं गुरुशुश्रूषणे रता ॥ ६
 कच्चिद्धर्मसुतो राजा त्वया प्रत्यभिनन्दितः ।
 भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ७
 कच्चिन्नन्दसि दृष्टैतान्कच्चित्ते निर्मलं मनः ।
 कच्चिच्च शुद्धभावोसि जातज्ञानो नराधिप ॥ ८
 एतद्दि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।

या परित्यज्य राज्यं स्वमिति क. घ. पाठः ॥ ६ ॥ त्रिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ३० ॥

निर्वैरता महाराज सत्यमक्रोध एव च ॥ ९
 कच्चित्ते न च मोहोस्ति वनवासेन भारत ।
 स्वदत्ते वन्यमन्नं वा उपवासोपि वा भवेत् ॥१०
 विदितं चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः ।
 गमनं विधिनाऽनेन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११
 माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः ।
 महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः ॥ १२
 बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाऽप्यसुरेषु च ।
 न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ १३
 तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्संभृतं तदा ।
 माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥१४
 नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च ।
 वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः ॥ १५
 भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः ।
 धारणात्मनसा ध्यानाद्यं धर्मं कवयो विदुः ॥१६
 सत्येन संवर्धयति यो दमेन शमेन च ।
 अहिंसया च दानेन तपसा च सनातनः ॥ १७

येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८
 यथा बहिर्यथा वायुर्यथाऽऽपः पृथिवी यथा ।
 यथाऽऽकाशं तथा धर्म इह चासुत्र च स्थितः १९
 सर्वगश्चैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम् ।
 दृश्यते देवदेवैः स सिद्धैर्निर्मुक्तकल्मषैः ॥ २०
 यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः ।
 स एष राजन्दृश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः ॥२१
 प्रविष्टः स महात्मानं भ्राता ते बुद्धिसंमतः ।
 दृष्ट्वा महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥२२
 त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये नचिराद्भरतर्षभ ।
 संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ॥ २३
 न कृतं यैः पुरा कैश्चित्कर्म लोके महर्षिभिः ।
 आश्चर्यभूतं तपसः फलं तद्दर्शयामि वः ॥ २४
 किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तुमभीप्सितम् ।
 द्रष्टुं स्पष्टमथ श्रोतुं तत्कर्तासि तवानघ ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ समाप्तं चाश्रमवासपर्व ॥ १ ॥

(अथ पुत्रदर्शनपर्व ॥ २ ॥)

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्राश्रमे आत्रादिभिः सैन्येन च सह मासमेकं निवसति युधिष्ठिरे कदाचन व्यासधृतराष्ट्रौ परिवार्यं नारादादिभि-
 र्गान्धार्यादिभिः पाण्डवैश्च समुपवेशनम् ॥१॥ तत्र गान्धार्या व्यासंप्रति धृतराष्ट्रस्य पुत्रदिदक्षानिवेदने व्यासेन कुन्तीप्रति
 तदभीष्टनिवेदनचोदना ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ ।
 सभार्ये नृपशार्दूले बध्वा कुन्त्या समन्विते ॥ १
 विदुरे चापि धर्मज्ञे धर्मराजं व्यपाश्रिते ।
 वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्व्वाश्रममण्डले ॥ २
 यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ।
 व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्बदस्व मे ॥ ३
 वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः ।

युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ४
 किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रभो ।
 सान्तःपुरा महात्मान एतदिच्छामि वेदितुम् ॥५
 वैशंपायन उवाच ।
 'वनवासगतं राजन्धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरोऽभ्ययाद्द्रष्टुं ससैन्यो भ्रातृभिः सह ॥ ६
 प्रथमे दिवसे चैषामापो मूलं फलं तथा ।
 भोजनं भूमिशय्या च तत्रासीद्भरतर्षभ ॥ ७

तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुरुराजेन पाण्डवाः ।
 विविधान्यन्नपानानि शय्याश्चैवाभजन्वने ॥ ८
 मासमेकं विजहुस्ते ससैन्यान्तःपुरो वने ।
 अथ तत्रागमद्भ्यासो यथोक्तं ते मयाऽनघ ॥ ९
 तथा च तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृपसन्निधौ ।
 व्यासमन्वास्य तं राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे ॥ १०
 नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ।
 विश्वावसुस्तुंबुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ११
 तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महातपाः ।
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
 निषेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
 आसनेषु च पुण्येषु बर्हिणेषु वरेषु च ॥ १३
 तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः ।
 पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरूद्रह ॥ १४
 गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्वती तथा ।
 स्त्रियश्चान्यास्तथाऽन्याभिः सहोपविशुस्ततः १५
 तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप ।
 राजर्षीणां पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १६
 ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
 प्रोवाच वदतांश्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ॥ १७
 प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदांवरः ।
 विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ॥ १८
 दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै ।
 गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा ॥ १९
 कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् ।
 यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ।
 सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥ २०
 श्रुत्वा समागममिमं सर्वेषां वस्ततो नृप ।
 संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तः कौरवमन्दन ॥ २१
 इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ।
 पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् ॥ २२
 तदुच्यतां महाप्राज्ञं कं कामं प्रददामि ते ।
 प्रवणोस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३

एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना ।
 मुहूर्तमिव संचिन्त्य वचनायोपचक्रमे ॥ २४
 धन्योस्म्यनुगृहीतश्च सफलं जीवितं च मे ।
 यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः ॥ २५
 अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ।
 ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः ॥ २६
 दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ।
 विद्यते न भयं चापि परलोके ममानघाः ॥ २७
 किंतु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम् ।
 दूयते मे मनो नित्यं स्वरतः पुत्रगृद्धिनः ॥ २८
 अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ।
 घातिता पृथिवी येन सहया सनरद्विपा ॥ २९
 राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
 आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः ॥ ३०
 ये ते पितृश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ।
 परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३१
 का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थे ये हता मृधे ।
 तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ॥ ३२
 दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ।
 भीष्मं शान्तनवं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ॥ ३३
 मम पुत्रेण मूढेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
 क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ॥ ३४
 एते मदर्थे पुत्रांश्च दारांश्च मनसः प्रियान् ।
 भोगांश्च विविधांस्तात इष्टापूर्तास्तथैव च ।
 परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३५
 एतत्सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ।
 न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः ॥ ३६
 इति मे चिन्तयानस्य पितः शान्तिर्न विद्यते ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितम् ।
 पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय ॥ ३८
 कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च ।
 तासां च वरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह ॥ ३९
 पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत् ।

श्वशुरं वदन्नयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ४०
 'लोकान्तरगतान्पुत्रानयं काङ्क्षति मानद ।
 तच्चास्य मानसं ज्ञातं भगवंस्तपसा त्वया ॥' ४१
 षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव ।
 अस्य राज्ञो हतान्पुत्राञ्छोचतो न शमो विभो ॥ ४२
 पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन्क्षेप भूमिपः ।
 न शेते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ॥ ४३
 लोकानन्यान्समर्थोसि स्रष्टुं सर्वास्तपोबलात् ।
 किमु लोकान्तरगतान्नाज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ४४
 इयं च द्रौपदी कृष्णा हतज्ञातिसुता भृशम् ।
 शोचत्यतीव सर्वासां स्त्रुषाणां दयिता स्त्रुषा ४५
 तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
 सौभद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति भामिनी ॥ ४६
 इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमसंमता ।
 भर्तृव्यसनशोकार्ता भृशं शोचति भामिनी ॥ ४७
 यस्यास्तु श्वशुरो धीमान्बाह्लिकः स कुरूद्रहः ।
 निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

कुन्त्या व्यासंप्रति स्वस्मिन्दुर्वासःप्रसादेन सूर्यात्कर्णस्योत्पत्तिकथनपूर्वकं स्वस्य तद्विद्वक्षानिवेदनम् ॥ १ ॥ व्यासेन कुन्तीप्रति हेतूपन्यासेन तत्प्रयुक्तदोषशङ्कानिरसनम् ॥ २ ॥

कुन्त्युवाच ।
 भगवञ्श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् ।
 स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ १
 तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः ।
 भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोषयम् ॥ २
 शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा ।
 कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यन्न कदाचन ॥ ३
 स प्रीतो वरदो मेऽभूत्कृतकृत्यो महामुनिः ।
 अवश्यं ते ग्रहीतव्यमिति मां सोब्रवीद्वचः ॥ ४
 ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम् ।

मामुपास्ते भार्याशतं रोदनं कुर्वत मामेव परिवार्य तिष्ठतीत्यर्थः
 ॥ ५० ॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आश्रम० ५

श्रीमतोस्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः ।
 पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ४९
 तस्य भार्याशतमिदं दुःखशोकसमाहतम् ।
 पुनःपुनर्वर्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च ।
 हताहारेण महता मामुपास्ते महामुने ॥ ५०
 ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः ।
 सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो ॥ ५१
 तव प्रसादाद्भगवन्विशोकोऽयं महीपतिः ।
 कुर्यात्कालमहं चेयं वधूस्तव महामुने ॥ ५२
 इत्युक्तवत्यां गान्धार्या कुन्ती व्रतकृशानना ।
 प्रच्छन्नजातं पुत्रं तं सस्मारादित्यसन्निभम् ॥ ५३
 तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः ।
 अपश्यदुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ ५४
 तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
 तद्गृहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि वर्तते ॥ ५५
 श्वशुराय ततः कुन्ती प्रणम्य शिरसा तदा ।
 उवाच वाक्यं सत्रीडा विवृण्वाना पुरातनम् ५६

पुत्रदर्शनपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मे द्विजः ॥ ५
 धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं शुभानने ।
 वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ६
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विसिताऽभवम् ।
 न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७
 अथ हर्म्यतलस्थाऽहं रविमुद्यन्तमीक्षती ।
 संस्मृत्य तदपेर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ॥ ८
 स्थिताऽहं बालभावेन तत्र दोषमबुद्ध्यती ।
 अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९
 द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च ।

आगसस्तागैरपराधत्यागैः ॥ ३ ॥

तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमत्स माम् ॥१०
 स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह ।
 गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसाऽवदम् ११
 स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाऽऽह्वानं न मे क्षमम् ।
 धक्ष्यामि त्वां च विप्रं च येन दत्तो वरस्तव ॥१२
 तमहं रक्षती विप्रं शापादनपकारिणम् ।
 पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रवम् ॥१३
 ततो मां तेजसाऽऽविश्य मोहयित्वा च भानुमान् ।
 उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमदिवम् ॥ १४
 ततोऽहमन्तर्भवने पितुश्चित्तानुरक्षिणी ।
 शूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ १५
 नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु ।
 कन्याऽहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥१६
 स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ।
 क्ष्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

व्यासेन गान्धारीप्रति समरहतानां दुर्योधनादीनां सर्वेषां रात्रौ प्रदर्शनप्रतिज्ञानपूर्वकं धृतराष्ट्रादीनां विशिष्य गन्धर्वा-
 संवत्कथनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रादिभिर्व्यासवचनाद्गङ्गातीरमेव बन्धुदर्शनौत्कण्ठ्येन कृच्छ्रादहर्षापनम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच ।
 भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातृन्स्वकान्गणान् ।
 वधुश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ १
 कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी ।
 द्रौपदी पञ्चपुत्रांश्च पितृन्भ्रातृस्तथैव च ॥ २
 पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम ।
 यदाऽस्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ३
 न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः ।
 क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४
 भवितव्यमदृश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे देवा भागैर्महीतलम् ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ।
 तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोपि च ॥ ६

संघर्षेण रत्ना ॥ २२ ॥

देवाश्च दानवाश्चैव तथा देवर्षयोऽमलाः ।
 त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७
 गन्धर्वराजो यो धीमान्धृतराष्ट्र इति श्रुतः ।
 स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ॥ ८
 पाण्डुं मरुद्गणाद्विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।
 धर्मस्यांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ९
 कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं नृपम् ।
 दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसान्शुभदर्शने ॥ १०
 मरुद्गणाङ्गीमसेनं बलवन्तमरिन्दमम् ।
 विद्धि त्वं तु नरमृषिमिमं पार्थ धनंजयम् ।
 नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजौ तथा ॥ ११
 द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ।
 लोकांश्च तापयानं वै कर्णं विद्धि पृथासुतम् ॥ १२

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

यः स वैरार्थमुद्धतः संघर्षजननस्तथा ।
 तं कर्णं विद्धि कल्याणि भास्करं शुभदर्शने ॥ १३
 यश्च पाण्डवदायादो हतः षड्भिर्महारथैः ।
 स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्विधा ॥ १४
 द्रौपद्या सह संभृतं धृष्टद्युम्नं च पावकात् ।
 अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम् ॥ १५
 द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिं च रुद्रजम् ।
 गाङ्गेयो वसुवीर्येण देवो मानुषतां गतः ॥ १६
 एवमेते महाप्रज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि ।
 ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि शोभने ॥ १७
 यच्च वै हृदि सर्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्थितम् ।
 तदद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् ॥ १८
 सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
 तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्ये हतास्तत्र संयुगे ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

व्यासेन निशायां गङ्गाजलावगाहनेन समाह्वाने पुरा समरतिहतैः कुरुपाण्डवोभयपक्षीथैः सर्वैः स्वस्वाभरणायुधवाहना-
 दिभिः सह सलिलाद्बुद्धम्य तीरोत्तरणम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण व्यासप्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा दुर्योधनादीनां सर्वेषामवलोक-
 नम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः ।
 व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ १
 धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा ।
 शुचिरेकमनाः सार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ २
 गान्धार्या सह नार्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ।
 पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथा वयः ॥ ३
 ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।
 अवतीर्याजुहावाथ सर्वाल्लोकान्महाश्रुतिः ॥ ४
 पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ।
 राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ।
 'प्रतीक्ष्य तस्थुस्ते सर्वे तेषामागमनं प्रति ॥' ५
 ततः सुतमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय ।

वैशंपायन उवाच ।
 इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा ।
 महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ २०
 धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः ।
 सहितो मुनिशार्दूलैर्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ २१
 ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः ।
 निवासमकरोत्सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २२
 राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः ।
 निवासमकरोद्धीमान्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २३
 जगाम तदहश्चापि तेषां वर्षशतं यथा ।
 निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतानृपान् २४
 अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ।
 ततः कृताभिपेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् ॥ २५

रहिते समुपाविशन् इति क. पाठः ॥ ३ ॥ प्रादुरासी-

यथापूर्वं इति झ. पाठः ॥ ६ ॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्तिताः ।
 सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३
 यस्य वीरस्य यो वेषो यो ध्वजो यच्च वाहनम् ।
 यद्धर्मं यत्प्रहरणं तेन तेन स दृश्यते ॥ १४
 दिव्यांबरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ।
 निर्वैरा निरहंकारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५
 गन्धर्वैरुपगीयन्तः स्तूयमानाश्च वन्दिभिः ।
 दिव्यमाल्यस्रजोपेतास्तथा दिव्याप्सरोवृताः ॥ १६
 धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ।

मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ १७
 दिव्यज्ञानबलोपेता गान्धारी च यशस्विनी ।
 ददर्श पुत्रांस्तान्सर्वान्ये चान्येऽपि मृधे हताः ॥ १८
 तदद्भुतमचिन्त्यं च सुमहद्रोमहर्षणम् ।
 विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः ॥ १९
 तदुत्सवमहोदग्रं हृष्टनारीनराकुलम् ।
 आश्चर्यभूतं ददृशे चित्रं पटगतं यथा ॥ २०
 धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वान्पश्यन्दिद्व्येन चक्षुषा ।
 मुमुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

धृतराष्ट्रमुधिष्ठिरादिभिर्भ्यांसप्रसादोज्जीवितैर्हतपूर्वबन्धुभिः सह सँह्यापादिना यावद्रात्रिसुखविहरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते पुरुषश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ।
 विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १
 विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् ।
 संहृष्टमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ २
 पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्याश्च पतिभिः सह ।
 भ्रात्रा भ्राता सखा चैव सरुया राजन्समागताः ३
 पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च ।
 संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ४
 ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः ।
 समेत्य पृथिवीपाल सौहृदे च स्थिताऽभवन् ॥ ५
 परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ ।
 मुनेः प्रसादात्ते ह्येवं क्षत्रिया नष्टमन्यवः ॥ ६
 असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ।
 एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्बान्धवैः सह ॥ ७
 पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च पार्थिवाः ।
 तां रात्रिमखिलामेवं विहृत्य प्रीतमानसाः ॥ ८
 मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ।
 नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ॥ ९
 परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ।
 समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ।

मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथाल्यजन् ॥ १०
 देवलोकं गता ये च ये च ब्रह्मसदो गताः ।
 ये चापि वारुणं लोकं ये च गोलोकमाश्रिताः ११
 तथा वैवस्वतं लोकं ये च यक्षानुपागताः ।
 राक्षसांश्च पिशाचांश्च कुरुंश्चापि तथोत्तरान् ॥ १२
 विचित्राश्च गतीरन्ये ये प्राप्ताः कर्मभिर्नराः ।
 सर्वे ते तद्वयोरूपवेषास्तत्र समभ्ययुः ॥ १३
 एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।
 आमन्त्र्यान्वोन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्गथागतं १४
 ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः ।
 क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ॥ १५
 अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ।
 सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानि वेश्मानि भेजिरे १६
 देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ।
 केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कौबेरमाप्नुवन् ॥ १७
 ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन्नुपाः ।
 राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरुन् १८
 विचित्रगतयः सर्वे यानवाप्यामरैः सह ।
 आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः १९
 गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।
 धर्मशीलो महातेजाः कुरुणां हितकृत्तदा ।

ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः २०
यायाः पतिकृताङ्गोलानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।
ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ २१
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धधाना वराङ्गनाः ।
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २२
विमुक्ता मानुषैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।
समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशांपते ॥ २३
एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः ।
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २४
दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।
दिव्यमाल्यांवरधरा यथाऽऽसां पतयस्तथा ॥ २५
ताः शीलगुणसंपन्ना विमानस्था गतरूमाः ।
सर्वाः सर्वगुणोपेताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे ॥ २६
यस्य यस्य तु यः कामस्तस्मिन्काले बभूव ह ।
तंतं विमृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २७
तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।

जहृपुर्मुदिताश्चासन्नानादेशगता अपि ॥ २८
‘ते नष्टभयसंकल्पा नरा विगतकल्मषाः ।
बभूवुः पौरवाःसर्वे तद्दृष्ट्वाऽऽश्चर्यमुत्तमम् ॥’ २९
प्रियैः समागमं तेषां यः सम्यक् शृणुयान्नरः ।
प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव सः ।
इष्टवान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ॥ ३०
यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्विदुषो धर्मवित्तमः ।
स यशः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम् ॥ ३१
स्वाध्याययुक्ता मनुजास्तपोयुक्ताश्च भारत ।
साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्भूतकल्मषाः ॥ ३२
ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविर्वर्जिताः ।
आस्तिकाः श्रद्धधानाश्च धृतिमन्तश्च मानवाः ।
श्रुत्वाऽऽश्चर्यमिदं पर्व ह्यवाप्स्यन्ति परां गतिम् ३३
‘पुनस्ते दर्शनं प्राप्ताः पुनश्च परिकीर्तिताः ।
पुनःपुनः प्रयच्छन्ति शृण्वतामभयं सदा ॥’ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

त्यक्तदेहानामपि कुरुपाण्डवपक्षीयाणां कथं पुनरागमनमिति जनमेजयप्रश्नस्य सोपपत्तिकमुत्तरदानम् ॥ १ ॥

सौतिरुवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान्हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ।
पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १
अब्रवीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ।
कथं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २
इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
प्रोवाच वदतांश्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।
कर्मजानि शरीराणि शरीराकृतयस्तथा ॥ ४
महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् ।
तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो विद्युज्यताम् ५

अनाशया कृतं कर्म तस्य चेष्टः फलागमः ।
आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६
अविनाश्यस्तथा नित्यं क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ।
भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोसौ संविजानताम् ॥ ७
यावन्न क्षीयते कर्म तावत्तस्य स्वरूपता ।
क्षीणकर्मा नरो लोके रूपान्यत्वमुपाश्रुते ॥ ८
नानाभूतास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः ।
भवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ॥ ९
अश्वमेधश्रुतिश्चैयमश्वसंज्ञपनं प्रति ।
लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्या हि वाजिनः ॥
अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव ।
देवयाना हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ॥ ११

संज्ञपनं मारणम् ॥ १० ॥ नासौ मानादहंकारात् न च वेत्ति

विरागतामिति कः पाठः ॥ ११ ॥ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सुकृतो यत्र यज्ञस्ते तत्र देवा हितास्तव ।
 यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः ॥ १२
 गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्त्युत ।
 नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः ॥ १३
 अस्य नाशं समायोगं यः पश्यति वृथामतिः ।
 वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १४
 वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विसर्जयेत् ।
 असङ्गे संगमो नास्ति दुःखं भावि वियोगजम् १५

परापरज्ञस्त्वपरो नाभिमानादुदीक्षितः ।
 अपरज्ञः परां बुद्धिं स्पृष्ट्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १६
 अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
 नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता १७
 येनयेन शरीरेण करोत्यथमनीश्वरः ।
 तेनतेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ।
 मानसं मनसाऽऽप्नोति शरीरं च शरीरवान् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

जनमेजयेन परिक्षिप्प्रदर्शने प्रार्थिते व्यासेन परिक्षितः शमीकमहर्षेः शृङ्गिणश्च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ जनमेजयेनावभृथ-
 खानानन्तरमास्तिकपूजनपूर्वकं वैशंपायनंप्रति कथावशेषकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान्दर्शनं प्रतिलब्धवान् ।
 ऋषेः प्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरुद्वह ॥ १
 स राजा राजधर्माश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा ।
 अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २
 विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।
 धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चैव तपस्विनम् ॥ ३
 जनमेजय उवाच ।
 ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।
 तद्रूपवेषवयसं श्रद्ध्यां सर्वमेव तत् ॥ ४
 प्रियं मे स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः ।
 प्रसादादपिमुख्यस्य मम कामः समृद्धयताम् ॥ ५
 सौतिरुवाच ।
 इत्युक्तवचने तस्मिन्नुपे व्यासः प्रतापवान् ।
 प्रसादमकरोद्धीमानानयञ्च परिक्षितम् ॥ ६
 ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः ।
 श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श स परीक्षितम् ॥ ७
 शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृङ्गिणम् ।
 अमात्या ये च निहता राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८

ततः सोवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः ।
 पितरं स्नापयामास स्वयं सखौ च पार्थिवः ॥ ९
 'परीक्षिदपि तत्रैव बभूव स तिरोहितः ।'
 स्नात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् ।
 यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुमुतं तदा ॥ १०
 आस्तीक विविधाश्रयो यज्ञोऽयमिति मे मतिः ।
 यद्दद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ११
 आस्तीक उवाच ।
 ऋषिद्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
 यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकाबुभौ जितौ ॥ १२
 श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन ।
 सर्पाश्च भस्मसाक्षीता गताश्च पदवीं पितुः ॥ १३
 कथंचित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव ।
 ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः ॥ १४
 प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ।
 विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ १५
 ये च पक्षधरा धर्मे सद्गुत्तरुचयश्च ये ।
 यान्दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रिया १६
 सौतिरुवाच ।

स धृतराष्ट्रो राजा विदुरश्च सिद्धिं ययौ, इति द्वयोः संबन्धः ।
 तत्रापि विदुरस्तपोबलात् । धृतराष्ट्रो व्यासं समासायेति सं-

बन्धः ॥ २ ॥ पापविनाशनं इतिहासमिति शेषः ॥ १५ ॥
 पक्षधराः पक्षस्थापकाः ॥ १६ ॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।

पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनःपुनः ॥ १७

प्रच्छ तमृषिं चापि वैशंपायनमच्युतम् ।

कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्रेण पुत्रदर्शनानन्तरं युधिष्ठिरादिभिः सह पुनः स्वाश्रमंप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति युधिष्ठिरादीनां नगरप्रस्थापनचोदना ॥ २ ॥ नगरं प्रति पुनरागमनमनिच्छतापि युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्रस्य कुन्तीगान्धार्योश्च निदेशनिबन्धेन पुनः सर्वैः सह हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान्सानुबन्धाञ्जनाधिपः ।

धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं पुनः ।

वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २

इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ।

प्रतिजगुर्मर्यादाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३

पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।

अनुजगुर्महात्मानं सदारास्तं महीपतिम् ॥ ४

तमाश्रमगतं धीमान्ब्रह्मर्षिलोकपूजितः ।

द्वैपायनोऽभ्युपागम्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ ५

धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन ।

श्रुतास्ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ६

अद्वाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् ।

धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७

मा स शोके मनः कार्षीदिष्टे न व्यथते बुधः ।

श्रुतं देवरहस्यं ते नारदादेवदर्शनात् ॥ ८

गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् ।

यथा दृष्टास्त्वया पुत्रास्तथा कामविहारिणः ॥ ९

युधिष्ठिरः स्वयं धीमान्भवन्तमनुरुध्यते ।

सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ १०

विसर्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम् ।

मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां वने ॥ ११

एतद्वि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिप ।

बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम कुरूद्रह ॥ १२

इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनामितबुद्धिना ।

युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३

अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ।

त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नासान्प्रवाधते ॥ १४

रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाहये ।

नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना ॥ १५

प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।

न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां मा चिरं कृथाः ॥ १६

भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।

उपयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः ॥ १७

मातरौ ते तथैवमे शीर्णपर्णकृताशने ।

मम तुल्यव्रते पुत्र न चिरं वर्तयिष्यतः ॥ १८

दुर्योधनप्रभृतयो दृष्ट्वा लोकान्तरं गताः ।

व्यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् ॥ १९

प्रयोजनं चिरं वृत्तं जीवितस्य ममानघ ।

उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २०

त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्रतिष्ठितम् ।

श्रोवाऽद्य वा महाबाहो गम्यतां माचिरं कृथाः ॥ २१

राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ ।

संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतमेतावता विभो ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं तं तु नृपो राजानमब्रवीत् ।

न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तमनागसम् ॥ २३

कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा ।

भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रतः ॥ २४

तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व च ।

बहवः प्रत्यर्थिनः प्रार्थयानाः शत्रवो यत्र तत् ॥ १२ ॥

नाथेन त्वया ॥ १५ ॥ अन्विष्ये सेविष्ये ॥ २४ ॥

त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५
 गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ।
 राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमभाषत ।
 स्नेहवाष्पाकुले नेत्रे परिमृज्य विनीतवत् ॥ २७
 विसर्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी ।
 भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः २८
 न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते धर्मचारिणि ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९
 ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा ।
 तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३०
 शून्येयं च मही कृत्स्ना न मे प्रीतिकरी शुभे ।
 बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ३१
 पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कन्यामात्रावशेषिताः ।
 न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२
 सर्वे हि भस्मसानीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे ।
 अवशिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ।
 चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः ॥ ३३
 केवलं वृष्णिचक्रं च वासुदेवपरिग्रहात् ।
 यद्दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नार्थहेतुतः ॥ ३४
 शिवेन पश्य नः सर्वान्दुर्लभं तव दर्शनम् ।
 भविष्यत्येव राजा हि तीव्रं चारप्स्यते तपः ॥ ३५
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधांपतिः ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं वाष्पव्याकुललोचनः ॥ ३६
 नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं भरतर्षभ ।
 प्रतियातु भवान्क्षिप्रं तपस्तप्याम्यहं वने ॥ ३७
 इहैव शोषयिष्यामि तपसेदं कलेवरम् ।
 पादशुश्रूषणे रक्तो राज्ञो मात्रोस्तथाऽनयोः ॥ ३८
 तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महाभुजम् ।

गम्यतां पुत्र मैवं त्वं वोचः कुरु वचो मम ॥ ३९
 आगमा वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः ।
 उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ॥ ४०
 त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात् ।
 तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं च नः प्रभो ४१
 एवं संस्तंभितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ।
 सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञश्चैव विशेषतः ॥ ४२
 ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुङ्गवाः ।
 अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारभन् ॥ ४३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः ।
 अनुज्ञातास्त्वया राजन्गमिष्यामो विकल्मषाः ॥
 एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना ।
 अनुजज्ञे जयाशीर्भिः पूजयित्वा युधिष्ठिरम् ॥ ४५
 भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सान्त्वयामास पार्थिवः ।
 स चास्य सम्यञ्चोधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ४६
 अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च भरतर्षभौ ।
 अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ४७
 गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादनाः ।
 जनन्या समुपाग्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम् ॥ ४८
 चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ।
 पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणम् ॥ ४९
 द्रौपदीप्रमुखाश्चैव सर्वाः कौरवयोषितः ।
 न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ॥ ५०
 श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः ।
 संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ५१
 ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति ।
 उष्ट्राणां क्रोशतां चापि हयानां हेषतामपि ॥ ५२
 ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ।
 नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सवान्धवः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ समाप्तं चेदं पुत्रदर्शनपर्व ॥ २ ॥

कथामात्रावशेषिता इति झ. पाठः ॥ ३२ ॥ अविषह्यं च
 राजा हीति झ. पाठः ॥ ३५ ॥ श्रेयसः परादिति क. ट.
 पाठः । शिष्टमायुरिति शेषः ॥ ४१ ॥ निवारणे स्तनपानादिति

शेषः ॥ ४९ ॥ तथैव द्रौपदी भद्रा पाण्डवजा भुजगेन्द्रजेति
 क. ट. थ. पाठः ॥ ५० ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

(अथ नारदागमनपर्व ॥ ३ ॥)

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

कदाचन हास्तिनपुरमुपागतं नारदेन पाण्डवान्प्रति धृतराष्ट्रादीनां स्वर्गप्राप्तिनिवेदनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रे गान्धारीकु-
न्तीसञ्जयैः सह गङ्गायामाहुत्य स्वाश्रममागच्छति सति मध्येमार्गं दावाग्निना तत्परिवेष्टनम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण सञ्जयं
प्रत्यङ्गितो दूरापसरणप्रेरणापूर्वकं कुन्तीगान्धारीभ्यां सह वन्दौ प्रवेशनम् ॥ ३ ॥ ततः सञ्जयेन हिमवत्पर्वतं प्रति
गमनम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तेषु चोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।

देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १

तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतांवरः ॥ २

चिरान्तु नानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् ।

कच्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ३

के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते ।

तद्ब्रूहि द्विजमुख्यस्त्वं ह्यस्माकं च प्रियोऽतिथिः ४

नारद उवाच ।

चिरदृष्टोसि मेऽत्येवमागतोऽहं तपोवनात् ।

परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।

धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ६

अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरुद्वहः ।

गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संजयः ॥ ७

कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।

श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ८

नारद उवाच ।

स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम् ।

यथाश्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिन्स्तपोवने ॥ ९

वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन ।

कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ १०

गान्धार्या सहितो धीमान्वध्वा कुन्त्या समन्वितः ।

संजयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ११

आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ।

अग्निं मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः ॥ १२

वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।

त्वगस्थिमात्रशेषः स षण्मासानभवन्नृपः ॥ १३

गान्धारी तु जलाहारी कुन्ती मासोपवासिनी ।

संजयः षष्ठ्युक्तेन वर्तयामास भारत ॥ १४

अग्नीस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ।

दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य वै ॥ १५

अनिकेतोथ राजा स बभूव वनगोचरः ।

ते चापि सहिते देव्यौ संजयश्च तमन्वयुः ॥ १६

संजयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च ।

गान्धार्याश्च पृथा चैव चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७

ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।

गङ्गायामाहुतो धीमानाश्रमाभिमुखो ययौ ॥ १८

अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान् ।

ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९

दहत्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समन्ततः ।

वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् ॥ २०

संप्रदीप्ते वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ।

निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ।

असमर्थोऽपसरणे सुकृशे मातरौ च ते ॥ २१

ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकान् ।

इदमाह ततः सूतं संजयं जयतांवरः ॥ २२

गच्छ संजय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित् ।

द्विर्वोपनिवृत्तेष्विति झ. पाठः ॥ १ ॥ मे मयाऽतिचिरं
दृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मुखे पिण्डान्समाधायेति क. ट. पाठः ।
वीटां मुखे समाधायेति झ. पाठः ॥ १२ ॥ दृश्यतोऽदृश्यत

इति । पश्यन्तमपश्यन्तं चानादलेत्यर्थः । नियमेन सान्निध्या-
भावात् ॥ १५ ॥

वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम् ॥ २३
 तमुवाच किलोद्विग्नः संजयो वदतांवरः ।
 राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाऽग्निना ॥ २४
 न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ।
 यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २५
 इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ।
 नैष मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् २६
 जलमग्निस्तथा वायुरथवाऽपि विकर्षणम् ।
 तापसानां प्रशस्यं ते गच्छ संजय माचिरम् ॥ २७
 इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तथा ।
 प्राञ्जुखः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा ॥
 संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
 उवाच चैनं मेधावी युङ्क्तात्मानमिति प्रभो ॥ २९
 ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः ।
 सन्निरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ ३०
 गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव ।
 दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ॥ ३१
 संजयस्तु महाप्राज्ञस्तस्माद्दावादमुच्यत ।
 गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः ॥ ३२
 स तानामच्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ।
 प्रययौ संजयो धीमान्हिमवन्तं महीधरम् ॥ ३३
 एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ।
 गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशांपते ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

युधिष्ठिरेण धृतराष्ट्रादिनिधनश्रवणेन भ्रातृभिः सह सकरुणं परिदेवनपूर्वकं सतिसंस्कृतामौ तेषां वृथाग्निना दाहं प्रत्य-
 नुशोचनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च तस्थुषः ।
 अनाथस्येव निधनं तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १
 दुर्विज्ञेया गतिर्ब्रह्मन्पुरुषाणां मतिर्मम ।
 यत्र वैचित्रवीर्योसौ दग्ध एवं वनाग्निना ॥ २

विकर्षणं अनशनम् ॥ २७ ॥ ऋषिपुत्रो व्यासपुत्र इति योग-

यदृच्छयाऽनुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम् ।
 तयोश्च देव्योरुभयोर्मया दृष्टानि भारत ॥ ३५
 ततस्तपोवने तस्मिन्समाजग्मुस्तपोधनाः ।
 श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठां न त्वशोचन्गतींश्च ते ३६
 तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम ।
 यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ॥ ३७
 न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वर्गस्थः पृथिवीपतिः ।
 प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ३९
 अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत् ।
 पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ४०
 अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः ।
 ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद् युधिष्ठिरः ॥ ४१
 भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ।
 'रुरुदुर्दुःखसंतप्ता वर्णयन्तः पृथां तदा ॥ ४२
 अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्नुदितस्वनः ।
 प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥ ४३
 तं च दृष्ट्वं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ।
 अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४४
 तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत ।
 निगृह्य वाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ४५

यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः ।
 नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ॥ ३
 यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः ।
 तं गृध्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ॥ ४
 सूतमागधसङ्घैश्च शयानो यः प्रबोध्यते ।

सामर्थ्यं सूचि तम् ॥ ३० ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

धरण्यां स नृपः शेते विकृष्टो गृध्रवायसैः ॥ ५
 न च शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ।
 पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ६
 पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्चर्यमृद्धिमत् ।
 उत्सृज्य सुमहदीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७
 धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्वलं धिक्पराक्रमम् ।
 क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ॥ ८
 सुसूक्ष्मा किल लोकस्य गतिर्द्विजवरोचम ।
 यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९
 युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
 अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् १०
 वृथा संतर्पितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना ।
 उपकारमजानन्स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ११
 यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः ।
 कृत्वा यो ब्राह्मणच्छन्न भिक्षार्थी समुपागतः १२
 धिगग्निं धिक् च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसन्धताम् ।

इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १३
 वृथाऽग्निना समायोगो यदभूत्पृथिवीपतेः ।
 तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ॥ १४
 कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥ १५
 तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ।
 वृथाऽग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम १६
 मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता ।
 हा तात धर्मराजेति मामाक्रन्दन्महाभये ॥ १७
 भीम पर्यामुहि भयादिति चैवाभिवाशती ।
 समन्ततः परिक्षिप्ता माताऽभून्मे दवाग्निना ॥ १८
 सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योधिक एव तु ।
 न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ १९
 तच्छ्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् ।
 पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ २०
 तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः ।
 प्रासादाभोगसंरुद्धे अन्वरौत्सीत्स रोदसी ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते आश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

नारदेन युधिष्ठिरं प्रति घृतराष्ट्रदिदाहाकाग्नेर्मन्त्रपूतत्वकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण युयुत्सुपुरस्कारेण गान्धारीघृतराष्ट्रयो-
 रुदकदानपूर्वकं कुन्त्याश्च विधिवच्छ्राद्धदानम् ॥ २ ॥ ततो नारदरागमनानन्तरं प्रजापालनेन निजनगरे भ्रात्रादिभिः सह
 सुखविहारः ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।
 नासौ वृथाऽग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।
 वैचित्रवीर्यो नृपतिर्न ते शोच्यो नराधिप ॥ १
 वनं प्रविशतानेन वायुभक्षेण धीमता ।
 अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् ॥ २
 याजकास्तु ततस्तस्य तानग्रीन्निर्जने वने ।
 समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ३
 स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल ।
 तेन तद्वनमादीप्तमिति ते तापसाऽब्रुवन् ॥ ४
 स राजा जाह्नवीतीरे यथा ते कथितं मया ।
 तेनाग्निना समायुक्तः खेनैव भरतर्षभ ॥ ५
 एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ।

ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६
 एवं खेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ।
 मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ७
 गुरुशुश्रूपया चैव जननी ते जनाधिप ।
 प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ८
 कर्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषां त्वमुदकक्रियाम् ।
 आतृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंधरः ।
 निर्ययौ सहसोदर्यः सदारश्च नरर्षभः ॥ १०
 पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ।
 गङ्गां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संवृताः ॥ ११

ततोऽवगाह्य सलिले सर्वे ते कुरुपुङ्गवाः ।
 युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ १२
 गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः ।
 शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोपुर्नगराद्बहिः ॥ १३
 प्रेषयामास स नरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः ।
 गङ्गाद्वारं कुरुश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः ॥ १४
 तत्रैव तेषां तुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा ।
 कर्तव्यानीति पुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः ॥ १५
 द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः ।
 ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १६
 धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः ।
 सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १७
 गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक् ।
 संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १८
 यो यदिच्छति यावच्च तावत्स लभते द्विजः ।
 शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् ॥ १९

यानमाच्छादनं भोगान्दासीश्च समलंकृताः ।
 ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ २०
 ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः ।
 प्रविवेश पुनर्धीमान्नगरं वारणाह्वयम् ॥ २१
 ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताऽभवन् ।
 संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमन्ततः ॥ २२
 माल्यैर्गन्धैश्च विविधैरर्चयित्वा यथाविधि ।
 कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचरुयुर्महीपतेः ॥ २३
 समाश्वास्य तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 नारदोप्यगमत्प्रीतः परमर्विद्यथेप्सितम् ॥ २४
 एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 वनवासे तथा त्रीणि नगरे दशपञ्च च ॥ २५
 हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा ।
 ज्ञातिसंबन्धिमित्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २६
 युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।
 धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिवान्धवः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ समाप्तं नारदागमनपर्व ॥ ३ ॥ आश्रमवासिकपर्व च ॥ १५ ॥

अस्यानन्तरं मौसलपर्व भविष्यति ।
 तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
 वैशंपायन उवाच ।

षट्त्रिंशे त्वथ संग्रामे वर्षे कौरवनन्दनः ।
 ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १

इदमाश्रमवासिकपर्व कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९१०.

तत्रैव तेषां कुल्यानीति झ. पाठः ॥ १५ ॥ संकल्प्य एकी-
 कृत्य कुल्यानि अस्थीनि प्रत्यागमन् गङ्गामिति शेषः ॥ २२ ॥

संयोज्य गङ्गयेति शेषः ॥ २३ ॥

After this
Pages are
Blank

Col-
25/3/76 SVI

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9015

Call No. Sa 8 Km/Vya/K.V

Author— Krishnacharya, T.P.
and Vyasaacharya, T.R.

Title— (Sriman) Mahabharata-
tam.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.